

HARPUR VE ÇEMİŞGEZEK'TE ASKERİ AİLELERİN SOSYO - EKONOMİK YAPISI (1890 - 1919)

Yrd. Doç. Dr. RİFAT ÖZDEMİR*

Tarih boyunca, dünya üzerinde yaşayan birçok milletin çeşitli devletler kurup yönettikleri bilinmektedir. Kurulan hemen hemen her devletin, egemenlik haklarını koruyup kollayan, toplum huzurunu sağlayan askerî kudretlerinin de olduğu bir gerçektir. Bazı toplumlarda bu askerî güç, imtiyazlı zümrelerden oluşurken, bazılarında ise toplumun her kesiminden oluşmaktaydı. Türk askerî tarihine bakıldığında zaman, genellikle ikinci şeklin uygulandığı dikkati çekmektedir.

Görev ve teşkilâtlanış açısından askerî zümreler ayrı bir ünedir. Kendilerine has kanun, töre ve gelenekleri vardır. Fakat bu teşkilâtın gerisinde kalıp, olaylardan habersiz gibi duran, karargah dışında zabıt ve er zümresinin mutluluk kaynağı, yokluğunda, cephedeki komutan ve eri başarısızlığa sürükleyen aile kurumunun durumu neydi? Osmanlı askerî ailesi, bazı toplumlarda olduğu gibi kanun, gelenek ve görenekler, günlük yaşayış, giyim-kuşam, yeme-içme ve tüketim açısından ayrı bir sınıfı mı oluşturuyordu? Yoksa her yönüyle toplumun bir parçası, onu tamamlayan bir ünite olarak mı görülüyordu? Bu soruların tam ve doğru olarak cevaplanması, ordu ile millet arasında var olan (veya olmayan) inanç, ahlâk ve gelenek benzerliklerini, bağlı oldukları hukukî kâideleri eğitim anlayışlarını, sosyo-ekonomik açıdan benzerliklerini (veya ayrılıklarını) giyim-kuşam ve etnografya yönünden taşıdıkları özellikleri bir bütün halinde ortaya koyacaktır. Harput ve Çemişgezek Şer'iyye Sicilleri ile Başbakanlık Arşivi'ndeki belgelerden topladığımız bilgiler çerçevesinde bu konuları bir bütün halinde aydınlatmaya çalışacağız.

I - Türk Töresi, İslâm Hukuku, Osmanlı Kanun-nâmeleri ve Kanun-ı Esasi'de Ailenin Yeri

Çok genel bir ifade ile, bir kızla bir erkeğin baba ocağını terkederek yeni bir ev kurmaları olayını evlenme, evlenen karı-koca ve çocuklardan oluşan küçük topluluğu da aile olarak tanımlamak mümkündür.

* Fırat Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ELAZIĞ.

Bir toplumun siyasî, sosyal, hukukî ve ahlâkî yapısını anlayabilmek için, o toplumun küçük bir modeli olan aileye bakmak gerekmektedir. Ailenin iyi tahlil edilmesiyle, o devlete ait birçok mesele rahatlıkla çözülmüş olacaktır. Aile fertleri arasında sosyal, siyasal, hukukî denge varsa o toplumlarda da sosyal, siyasal, hukukî denge var demektir. Eski Türk ailesi incelendiği vakit, Türk devletlerine etki eden bazı özelliklerini de görmek mümkün olmaktadır¹.

Eski Türk anlayışına göre “*Gök kubbesi devletin, çadır ise ailenin*” birer örtüsü gibi kabul ediliyordu. “*Gök altında devlet, çadır altında ise aile düzeni yer alıyordu*”². Aile içinde “*karı-koca*” münasebeti ile devlette “*kagan-hatun*” hukuku arasında pek fazla fark görülüyordu.

Osmanlı dönemi aile yapısının iyi anlaşılabilmesi için, Türk töresine göre aile yapısı ile İslâm hukukuna göre aile yapısının iyi bilinmesi gerekmektedir. Bunlar bilinmezse, birçok konunun tahlil edilmesi mümkün gözükmemektedir.

Orhun kitabelerine göre, Türklerde aile “*Oğuş*” (Kabile, boy, soy, oymak, hısım, akraba, nesil ve aile) manalarına gelmektedir.

Ziya Gökalp'e göre Türk ailesi, baba hâkimiyetinin kabulü demek olan “*Pederî*” (veli, dost, yardımcı) tipinde olup, değişik toplumlarda görülen ve çoğu kere zor ve cebre dayanan “*Patriarkal*” (pederşâhi, babaerkil) aile tip ve anlayışlarından ayrılmaktaydı³. İslâm hukukunda ise, ailede baba hukuku ve babanın otoritesi geçerlidir. Fakat, bu otorite sınırsız olmayıp, belirli bir nizamla bağlanmıştır. Aile yapısının bir dilimini oluşturan kadının, kocası üzerinde maddî ve manevî hakları vardır. Koca, istediği an sorumsuzca kadını boşayamaz, başka birilerine devredemez, kendi mal ve mirasından mahrum edemezdi. Birçok ayet ve hadisler, bu konularda, babalara yasaklamalar getirdikleri gibi, bunları belirli hukukî prensiplere bağlamayı da ihmal etmemiştir⁴.

¹ İbrahim Kafesoğlu; *Türk Millî Kültürü*, İstanbul, 1984, s. 201-220.

² Bahaeddin Ögel; *Türk Kültürünün Gelişme Çağları, II* (1000 temel eser, No. 50), İstanbul, 1971, s. 137.

³ Ziya Gökalp; *Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, 1924, s. 149.

⁴ “Erkekler kadınlar üzerinde hakimdirler...”, Nisa Suresi, Ayet, 34; Yine “...Kadınlara iyilikle muaşeret ediniz...”, Nisa Suresi, Ayet 19; Yine Nisa Suresinin 7. ayetinde, ana, baba ile yakın hısımlarının bıraktıklarından erkeklere pay verilmesi emredildiği gibi, kadınlara da hisseler verilmesi emredilmektedir (Bkz. Elmalılı Hamdi Yazır; *Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri*, c.

Türk töresi ile İslâm hukukunda var olan bu anlayışı, Osmanlı dönemi aile yapısında da görmek mümkündür. Haklaşturma kurumunun başı olan kadı veya nâibin verdiği kararlar hep bu doğrultuda olmuştur. Şer'iyye Sicillerinde yer alan "evlenme hüccetleri" ile "tereke defterleri" incelendiği vakit, durum açık olarak görülmektedir. Gerek nikâh olsun, gerekse miras taksimi olsun baba hukukuna göre, yani babanın aile reisi olduğu kabul edilerek uygulamaların yapıldığı açık olarak görülmektedir.

Orta Asya Türkleri arasında aile, kan akrabalığına dayandığı için ekzogami (dıştan evlenme) usulü yaygındı. Kadını korumak, malının aile malından ayrılmasını önlemek gibi nedenlerle, ölen kardeşin dul karısı ile babanın ölümünden sonra çocuksuz üvey anne ile evlilik (Leviratus) usullerinin de yaygın olduğu görülmektedir⁵. Cahiliyye devri Arapları arasında, eski İran'da, Isparta ve Atina'da kan akrabalığı evliliğe mani olmadığı için babanın kızı, iki kardeşin birbiri ile evlenmeleri olayına rastlandığı gibi "leviratus" denilen ölen kardeş karısı veya ölen babanın dul karısı yani üvey anne ile evlenme olaylarına da rastlanmaktaydı. İslâm dini zuhur edince kendine has ekzogami (dıştan evlilik) usulünde yeni bir evlenme kaidesi getirerek yukarıda belirtilen tüm uygulamaları kaldırıp, çeşitli ayet ve hadislerle kimlerin kimlerle evlenebileceğini hükme bağlamıştır⁶. Harput, Çemişgezek, Eğin (Kemaliye), Ankara, Tokat, Trabzon, Afyon vb. şehirlere ait Şer'iyye Sicilleri üzerinde yaptığımız araştırmalarda kardeşler arasında veya dul üvey

2, 1270, 1299, c. 3, s. 2090; Hasan Basri Çantay; *Kur'an-ı Hakim ve Meâl-i Kerim*, c. I, s. 118, 120, 121 vd.) Aynı şekilde Buhari ve Müslim'de İbn-i Ömer (r.a.) rivayet edilen "Hepiniz Çobansınız..." mealindeki hadiste erkeğin kadını koruması emredilmektedir (Bkz. Muhyiddin-i Nevevi; Çev. Hasan Hüseyin Erdem, c. I, Ankara, 1972, s. 324. Yine Hz. Peygamber'in "Veda Hutbesi" bu mealdedir.

⁵ İbrahim Kafesoğlu; *Türk Millî Kültürü*, İstanbul, 1984, s. 201-216-233, 257, 267, 271; Bahaedin Ögel; *Türk Mitolojisi*, c. I, Ankara, 1981, s. 347-353; Abdülkadir İnan; *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1972, s. 127-137, 341, 274-280; Abdulkadir Donuk; "Çeşitli Toplumlarda ve Eski Türklerde Aile" *İÜFTD*, sayı 33 (1980), İstanbul, 1982, s. 162-168.

⁶ Analarınız, kızlarınız, kız kardeşleriniz, halalarınız, birader kızları, hemşire kızları, sizi emziren (süt) analarınız, süt hemşireleriniz, karılarınızın anaları, kendileriyle (zıfafa) girdiğiniz karılarınızdan olup himayenizde bulunan üvey kızlarınız (la evlenmeniz) size haram edildi..." Nisa Suresi, ayet 23 ve 22 vd. (Bkz. Elmalılı Hamdi Yazır; *HDKDT.*, c. I, İstanbul, 1965, s. 123; Yine Câbir (r.a.) da Hz. Peygamber (s.a.)'ın "Bir kadının, onun halası üzerine, yahud onun teyzesi üzerine nikâh olunmasını nehyetti" dediği rivayet olunmaktadır. Bundan başka değişik hadislerde kardeşlerle, babalarının öz ve üvey kızlarıyla, süt kardeşlere vb. evlenmenin yasak olduğu belirtilmektedir, (Bkz. Zeynü'd-din Ahmed b. Abdî'l-Lârifî'z Zebidi; *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, Mütercim ve Şârihi, Kâmil Miras, c. II, Ankara, 1974, s. 268-289.

ile evlilik akitlerinin yapıldığına dair hiçbir kayda rastlamamız mümkün olmadı. Bu durum mahkemenin başı olan Osmanlı Kadısının, İslâm fıkhnının hükümlerine uyduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Moğollarda, Hindistan'da İran'da eski Yunan'da cahiliye devri Araplarında kadın, toplumun bir parçası olarak kabul edilmeyip, erkeklerin ihtirasını yerine getiren, onlara yardım eden bir varlık olup, özellikle Moğollar ile Cahiliye Araplarında mirastan da pay almazdı. Türklerde ise, aile içinde anne ve çocukların ayrı ayrı kullanabildikleri, satabildikleri, kiraya verip rehin edebildikleri özel mülkiyetleri vardır⁷. İslâm hukuku bu durumu çağın şartlarına göre kadın lehine düzeltmiştir. Birçok ayet ve hadiste kadının, değişik konularda erkeklerle eşit olduğu hatta "*Cennetin, anaların ayakları altında*" olduğu şeklinde hükümler getirmiştir. Evlenirken hür iradesiyle eşini seçebilmesi, mahkemelerde şahitlik edebilmesi, babası ile kocasının malına mirasçı olabilmesi gibi insanî ve hukukî hakları belirli kâide ve prensiplere bağlanmıştır⁸.

⁷ İbrahim Kafesoğlu; a.g.e., s. 201-233, 257, 267, 271; Bahaeddin Ögel; *Türk Kültürünün Gelişme Çağları, II*, s. 28-29, 72, 73; Abdülkadir Donuk; a.g.m., s. 149-165.

⁸ Ey insanlar, sizi bir tek candan yaratan, ondan da yine onun zevcesini meydana getiren ve ikisinden birçok erkekler ve kadınlar türeten Rabbiniz (e karşı gelmek) den çekinin..." Nisa suresi, Ayet 1; "Zevcelerinizin çocuğu yoksa terikesinin yarısı sizindir. Eğer onların çocuğu varsa size terikesinden (düşecek hisse) dörtte birdir. (Fakat bu da onların (zevcelerinizin) edecekleri vasiyet(i) ve borc(u edâ) dörtte birdir. (Fakat bu da) onların (zevcelerinizin) edecekleri vasiyet(i) ve borc(u edâ) dan sonradır..." Nisa Suresi, Ayet, 12; "Kadınlara iyilikle müâşeret ediniz" Nisa Suresi, Ayet, 19; "...Erkeklerin kendi kazandıklarından bir payı olduğu gibi kadınların da yine kendi kazandıklarından bir hissesi vardır..." Nisa Suresi, Ayet, 32 vd. (Bkz. Hasan Basri Çantay; *KHMK.*, C. I, S. 117-125); Ebu Hureyre (r.a.)'dan rivayet edilen bir hadiste, Hz. Peygamber (a.s.) "Dulkadın, kendisinin sarahaten emri olmadıkça nikâh olunmaz. Er görmedik kız da kendisinden istizân olunup izini alınmaksızın nikâh olunmaz. Mecliste hazır bulunanlar: Yâ Resûlâ'llah bâkir bir kızın izni nasıl olur? diye sorduklarında Resûlullah: Onun izni sükût etmesidir" buyurdu; Yine başka bir hadiste, Ensar kadınlarından dul olan Hansa'nın babası Onun izin ve rızasını almadan tezviç etmişti. Hansa bu izdivacı hoş görmeyerek Hz. Peygamber'e (a.s.) gelerek "Babam beni birisine nikâh etmiş. Halbuki başkasıyla evlenmek için daha hayırlı olurdu" der. Bunun üzerine Hz. Peygamber bu nikâhu red ve iptal eder (Bkz. *Buhârî* c. II, s. 298-299 vd. Ayrıca Şahitlik konusunda (bkz. c. 4, s. 565, 570, c. 8, s. 241-247 vd.); Ebu Hureyre (r.a.)'ın şöyle dediği rivayet olunmaktadır: "Bir kimse kadınına buğuz etmesin, zira hoşlanmadığı huyları varsa, ona mukabil memnun olacağı huyları da vardır". Bu hadisi Müslim rivayet etmiştir (Bkz. Muhayiddin, i Nevevi; *Riyazü's-Sâlihîn* ve *Tercemesi*, Çev. H. Hüsnü Erdem-Kıvamüddin Burslan, c. 1, Diyanet İşleri Yayını, Ankara, 1972, s. 315-321); Abdülkadir Donuk; a.g.m., s. 147-168; Sabri Şakir Ansay; "Aile Hukuku", *AÜİFD.*, Sayı, 2-3, Ankara, 1952, s. 21-32; İlber Ortaylı; "Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler", *Osmanlı Araştırmaları, I*, İstanbul, 1980, s. 34-35.

Özellikle kadınların ticarî faaliyetlerde, karşılıklı akidler yapabilmeye, nikâh, hibe, sū'fa, ida', icâre, iâre, vekâlet, şirket, kısmet, da'vâ, ikrâr, sulh, vasiyyet vb. gibi medenî haklar ile şer'î konularda erkeklerle tamamen eşit kabul edilmektedirler. Hatta kocasının iznini almadan, malını dilediği gibi tasarruf edebilir, alabilir, küçük çocuklara vasî nasb edebilir. Sadece şahitlik vb. konularda hakkı sınırlanmıştır⁹. Görüldüğü gibi, birçok konularda erkeklerle eşit kabul edilirken, bazı konularda ise kocalarına bağımlı olmadan hür iradelerini ortaya koyabilmektedirler.

İslâm'da aile ve miras hukuku konularında, değişik İslâm bilginleri çalışmıştır. bunlardan en çok bilineni babası Anadolu Türklerinden olan Kadri Paşa'dır¹⁰. Kadri Paşa'nın "*el-Ahkâmü's Şer'iyye fi'l-Ahvâli's-Şahsiyye*" adlı eseri, 6 bölüm 647 maddelik olup Hanefi mezhebinin görüşleri doğrultusunda kaleme alınmıştır. Bu eser, Osmanlı Ülemasından olan Molla Hüsrev'in "*ed-Dürrer*" adlı eserini yeniden gözden geçirilmiş şekli gibidir. Bunlara benzer çeşitli eserler ile fıkıh kitapları sayesinde, İslâm dünyasının aile hayatı ile miras hukuku varlığını devam ettirip gitmiştir.

Bilindiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'na, İslâm ve Türk karakterli hukuk sistemi hâkimdi. Bunlardan birincisi, kaynağını ayet, hadis, icma ve kıyas hükümlerinin teşkil ettiği şer'î hukuk, ikincisi ise kaynağını, Türk teşkilât ve idarecilik geleneği ile fethedilen memleketlerde tesadüf edilen vergi usulleri ile kanunların teşkil ettiği örfî hukuktur.

Osmanlı kayıtlarında kanun-nâmeler hakkında şu isimlerin; "*Padişah kanunu*", "*Kanun-ı Hümayûn, Kavânin-i Örfiye*", "*Kavânin-i Divan-ı Osmanî*", "*Fermen-ı Âlişân-ı Zıll-ı Rabbâni*" yer aldığı görülmektedir.

Türkler değişik asırlarda, birçok ülkeler fethedip çeşitli toplumları yönetmişlerdir. Bu yönetim sırasında idarî, askerî, malî ve sosyal yönlerden küçümsenemeyecek derecede bilgi ve tecrübeler kazanmışlardır. Fethedilen

⁹ *Buharî*, c. 6, s. 481.

¹⁰ Kadri Paşa 1821 (1237)'de Mısır'da doğdu. Babası Anadolu Türklerinden olup, annesi Mısırlıdır. Hıdiv İsmail Paşa'nın mürebbiliğini yapmıştır. Karma mahkemelerde müsteşarlık, Adalet ve Maarif Bakanlıklarında bulunmuştur. Hanefi mezhebinin görüşleri doğrultusunda İslâm'da aile ve miras hukukuna yönelik olarak 6 bölüm 647 madde halinde hazırladığı "*el-Ahkâmü's-Şer'iyye fi'l-Ahvâli's-Şahsiyye*" adlı eseri ile tanınmaktadır. İslâm dünyasında Kadri Paşa'dan başka Muhammed Ebu Zehra'yı, Muhammed Sellem Medkur'u, Ömer Nasuhi Bilmen'i, Hayreddin Karaman'ı vb. gibi yazarları da saymak mümkündür (Bkz. Ahmet Akgündüz; *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, Diyarbakır, 1986, s. 143-147.

bir ülkenin eski kanun ve vergi usülleri hemen değiştirilmeyip uzun süre aynen muhafaza edilmiştir. Değiştirilenlerden bazıları ise aynen veya tadil edilenler Osmanlı kanun-nâmesi durumuna getirilmiştir. Hasan Padişah (Uzun Hasan) kanun-nâmesi, Sultan Kayıt Bay, Alâ-üd Devle Bey'in kanun-nâmeleri bunların en tipik örnekleridir.

Belirttiğimiz usül ve yöntemlerle meydana gelen kanun-nâmeler, Osmanlı örfi hukukunu meydana getirmektedir. Bunlara İslâm hukukunun tesiri konusu ise hâlâ tartışılmaktadır. Hammer, İslam hukuku presiplerinin, örfi hukuka tesir ettiğini belirtirken, Ömer Lütfi Barkan ise tesir etmediğini savunmakta ve örfi hukukun çeşitli belde ve kıtalarda yaşayan insanların ihtiyaçlarından doğduğunu belirtmektedir¹¹. Hatta zaman zaman örfi hukukun, "...bir insanın toprağa veya evi üzerindeki tasarruf hakları ve bu gibi gayr-i menkullerin alımı, satımı ve kiraya verilmesi gibi fıkıhın muamelât kısmını alâkadar eden meselelerle evlenme, boşanma ve miras usülleri gibi şeriatın en asli kaynakları tarafından şekilleri sarahetle tayin edilmiş..." olan bazı şeriatlik konulara dahi müdahale ederek onları hükümsüz kıldığını belirtmektedir¹².

Barkan, kanunu-nâmelerin tecrübeli devlet memurları tarafından hazırlanıp, ilmiye sınıfına mensup kişiler tarafından hazırlanmadığını belirterek, Şeyhülislâm Ebussuud Efendi'nin dahi hazırladığı kanunnâmelerin Şeyhülislâm sıfatıyla değil, "*Tahrir Emini*" veya "*İl Yazıcısı*" sıfatıyla hazırlanmış olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır¹³.

Osmanlı örfi hukukundan olan kanun-nâmeler idarî, askerî, sosyal ve ekonomik konularda bölge ve toplumlara göre düzenleyici hükümler getirirken, aile hukuku konusunda kendine özgü düzenlemelere gitmemiştir. Sadece bazı bölgelerde yapılan ve dulların düğünlerinde alınan "*resm-i arus*" vergisinin ad ve miktarlarını, mehirlerin miktarlarını vb. gibi bazı konuları düzenlerken¹⁴, zaman zaman da fıkıhın muamelat kısmını ilgilendi-

¹¹ Ömer Lütfi Barkan; XV ve XVI. inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları (Kanunlar I) c. 1, İstanbul, 1943, s. XVI, XXXVI, LIX, LXV, 119, 145, 170, 191, 196.

¹² Ö.L.Barkan; *Kanunlar I*, s. XXXV, XLV, XLVI.

¹³ Ö.L. Barkan; a.g.e., s. XX, XXXVIII, XL.

¹⁴ Aile hukukunun değişik yönleri ile ilgili Alâ-üd-Devle Bey Kanunnâmesi ile Bozuk Kanun-Nâmesinde çeşitli hükümler yer almaktadır. Eğer nişanlusuna duhül itse zina gibidir. Ammâ varsa duhül itmese beş altın alına..." (Madde, 1), "...ve eğer kız deyu alsalar delük çıksa "Özr-i Şer'i ile zâyil oladı ise mehri tamam vireler eğer özge cihetle zayil oldu ise nısıf mehir alalar..." (Madde, 42) (Bkz. Ö.L. Barkan, "*Kanunlar I*, s. 68. 121-123, 125, 126 vd.).

ren evlenme, boşanma ve miras usülleri gib bazı şeriatlik konulara ufak tefek müdahalelerde bulunmuştur. Bunların dışında aile ve miras hukukunu tamamen İslâm şeriatına bırakmıştır. Bu durum Tanzimat Fermanı'ndan sonra da devam etmiş ve ne Tanzimat ve Islahat hükümlerinde, ne Kanun-ı Esasi ve Mecelle'de ne de Meşrutiyet hareketlerinde aile ve miras hukukuna değinilmeyip bu konu, İslâm hukukuna bırakılmıştır. Daha sonra 24 Ekim 1917 (8 Muharrem 1336/25 Teşrin-i Evvel 1333) tarihlerinde yürürlüğe giren "*Hukuk-ı Aile Kararnâmesi*" ile bu konuya el atılmış ve 2 kitap 157 madde halinde hazırlanan bu kanun-nâme yürürlüğe konulmuştur. Fakat imparatorluk içinde Hürriyet ve İtilaf Fırkasının tesiri, dıştan ise işgal devletleri Yüksek komiserliğinin baskısı sonucu 19 Haziran 1919 tarihinde uygulamadan kaldırılmıştır¹⁵.

Buraya kadar Türk töresi, İslâm hukuku ve Osmanlı kanun-nâmelerine göre aile ve evlilik gelenek ve usulleri üzerinde durduk. Osmanlı toplumu aile yapısının iyi tahlil edilebilmesi için, İslâm hukukunun iyi bilinmesi, zaman zaman karşılaşılan bazı münferit olayların çözülebilmesi veya İslâmî kılıfa bürünmüş veya buna hiç ihtiyaç duymadan yaşayan bazı gelenek ve usullerin doğru tahlil edilebilmesi amacıyla Türk töresi ile örfi hukukun iyi anlaşılması gerekmektedir. Bu konular iyi bilinirse, arşivlerimizde bulunan belgelerden, özellikle Şer'iyye Sicillerine yansıyan çeşitli konulardaki vesikalar daha iyi anlaşılabilir olacaktır. Teorik olarak ortaya konulan İslâm hukuku ile bu hukukun uygulamasında görülen başarılar, başarısızlıklar, çelişkiler, hukuk yolundan sapmalar gibi konular Kadı Sicilleri'nin incelenmesi ve buralarda görülen vesikaların bilimsel ölçülerle değerlendirilmesiyle mümkün olacaktır.

Biz bu çalışmada, teorik olan İslâm hukuku bilgileri ile Osmanlı mahkemesinin uygulamalarını yansıtan Harput (Mamuratü'l-Aziz) ve Çemişgezek Şer'iyye Sicillerine girmiş askerî ailelere ait belgeleri yanyana getirerek, Mamuratü'l-Aziz ve Çemişgezek'te oturan rütbeli ve rütbesiz askerî ailelerin sosyo-ekonomik ve etnoğrafik yapılarını bir bütün halinde çıkarmaya çalışacağız.

¹⁵ Ö.L. Barkan; *Kanunlar I*, s. XVI-XLVI; Ahmet Akgündüz; *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, Diyarbakır, 1986s. 146, 147; Orhan Çeker, *Aile Hukuku Kararnâmesi*, İstanbul, 1985, s. 13-85. Bu kitapta kararnamenin 25 Ekim 1917 (8 Muharrem 1336/25 Teşrin-i Evvel 1333) tarihinde yayınlandığı belirtilmektedir. Fakat, burada verilen hicri tarihi miladi tarihe çevirecek olursak, ilanın 25 Ekim'de değil 24 Ekim'de yapıldığı ortaya çıkmaktadır.

II - Mamuratü'l-Aziz ve Çemişgezek'in İdarî Statüleri

1 - Mamuratü'l-Aziz Vilayetinin İdari Statüsü

Mamuratü'l-Aziz Şehrinin ilk adı ve yeri "*Harput*" tur. Harput Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran (1514) zaferinden sonra Osmanlı topraklarına katılmış ve yapılan idarî taksimat sonucunda Diyarbekir Eyaletine bağlı sancak (Liva) durumuna getirilmiştir. Bu uygulama 1632 (1042) 1646 (1056), 1662 (1073) tarihlerinde de devam etmiştir¹⁶.

Fakat bu idarî taksimat ve yönetim şekli hep aynı kalmayıp, 1723 (1136) tarihinde Diyarbekir Eyaletine bağlı *voyvodalık*¹⁷ 1835-1836 (1251-1252) tarihinde Sivas Eyaletine bağlı *sancak* durumuna getirilmiştir¹⁸. Sancağın idarî statüsündeki değişiklikler, bunlarla da kalmamış, Tanzimat'ın ilanından sonra imparatorlukta uygulamaya koyulan idarî değişikliklere paralel olarak burasının da yönetim biçimi değişmiştir. Bu idarî uygulamalarla yönetim şekli sık sık değişen Harput'un, bulunduğu yerin yüksek olması, "*mezraa*" denilen (şimdiki yeri) yerin yeşillik, bağlık ve bahçeli olması gibi sebeplerle muhtemelen 1860-1861 tarihlerinden itibaren yerinin de yavaş yavaş değişmeye başladığını, mezraaya gelen nüfusun yüksek bir tepenin başındaki tarihi Harput şehrine dönmediğini, mezraada yeni bir şehir oluşturmaya başladıklarını ve bu yeni şehre 14 Mart 1867 (8 Zilkade 1283) tarihinden itibaren de "*Mamuratü'l-Aziz*" (El-Aziz) isminin verildiğini görmekteyiz¹⁹.

1864'de Fransız mülkî teşkilât ve idaresinden iktibas edilerek tanzim edilen "*Vilâyet Nizam-nâmesi*" yürürlüğe konulmuştur. Bu nizam-nâmenin Tuna vilâyetinde tecrübe edilip faydalı bulunmasından sonra "*Vilâyet*" yönetim şeklinin, 1867 tarihinde yeni bir "*Vilâyet nizamnâmesi*" hazırlanarak bütün imparatorluğa teşmil edilmesi sırasında, Mamuratü'l-Aziz şehri de Di-

¹⁶ *Diyarbekir Müzesi Harput Şer'iyye Sicili*, Defter No. 386, sayfa: 452; Defter No: 324, Sayfa No: 244-246; *Başbakanlık Arşivi, Maliyeden Müdevver*, Defter No: 3038, Sayfa No: 3-4. Bundan sonraki dipnotlarda Harput Şer'iyye Sicili (HŞS.) şeklinde, arkasından gelen birinci rakam defteri, ikincisi ise sayfa numarasını gösterecektir (HŞS; 386/452; 324, 246 gibi) Başbakanlık Arşivi Maliyeden Müdevver ise (BAMM.) şeklinde kısaltılacaktır.

¹⁷ HŞS.; 396/9, 362/154.

¹⁸ HŞS.; 218/4-29. Bu bölgede Sivas Eyaletinin sınırları çizilmektedir.

¹⁹ HŞS.; 381/19. Bu tarihten önceki Harput sicilleri tarandığı vakit Mamuratü'l-Aziz ismine rastlanılmamaktadır. Meselâ: Temmuz sonları, (11 Sayfa 1279), 13 Şubat 1863 (23 Şaban 1280) tarihlerinde (Bkz. HŞS.; 389/1, 2, 3, 149); 1863 (1280), 1864 (1281) tarihlerinde (Bkz. HŞS.; 390/3, 4, 245, 246) hep Harput olarak geçmektedir. Hatta aynı tarihli sicilin baştan 18 sayfasındaki belgelerde dahi Harput adı kullanılmaktadır.

yarbekir, Mardin, Siirt ve Malatya ile birleştirilerek "Diyarbakir Vilayeti" haline getirilmiştir²⁰. Artık bu tarihlerden itibaren, şehir "Mamuratü'l-Aziz" adıyla isimlendirilirken, incelemeye tabi tuttuğumuz 1890-1919 tarihlerinde ise ayrı bir "Vilayet" haline getirilip, "Vali" tarafından idare edilir olmuştur²¹.

2 - Çemişgezek Kazasının İdarî Statüsü

Çemişgezek, bugün Tunceli'ye bağlı, Yılandağı eteklerinde Tağar vadisinde kurulmuş bir kazadır. 1071 Malazgirt zaferinden sonra Türklerin eline geçmiş ve 1085 yılında Harput merkez olmak üzere Arapkir, Eğin, Hanzit denilen Genç ve Palu bölgeleriyle beraber Çubukoğlu Beyliğine verilmiştir²². 1226 tarihinde Artukoğullarının egemenliğinde bulunan Çemişgezek, aynı tarihlerde Sultan Alaaddin Keykubat'ın Fırat boylarına yaptığı harekât sonucunda Selçuklu topraklarına katılmış, daha sonra Saltuklu hânedanı eline geçmiş ve Çaldıran zaferine kadar da onların egemenliğinde kalmıştır²³.

Yavuz Selim'in 1514 Çaldıran Zaferi'nden sonra, 1515 yılında Diyarbakir ve havalisini fethetmek üzere görevlendirilen Bıyıklı Mehmet Paşa Çemişgezek'i, Osmanlı topraklarına katmış ve 1518 (924) tarihinde merkezi Âmid olmak üzere Diyarbakir vilayeti meydana getirilmiştir. Çemişgezekle beraber Âmid, Mardin, Sincar, Berriyecik, Ruha, Siverek, Çemrik, Ergani, Harput, Arapkir, ve Kiğı olmak üzere 12 Liva (Sancak) Diyarbakir Vilayetine bağlanmıştır²⁴.

İdarî açıdan Diyarbakir Vilayetine bağlı olan Çemişgezek, 1518 (924) ve 1542 (948) tarihlerinde iki defa "tahrir"e tabi tutulmuş ve bu tahrirler sırasında tanzim edilen "Kanunnâme-i Vilayet-i Çemişgezek" adlı Osmanlı kanunnâmeleri ile hukukî problemleri çözülmeye çalışılmıştır²⁵.

²⁰ Enver Ziya Karal: *Osmanlı Tarihi*, c. 7, Ankara, 1977, s. 152-163.

²¹ HŞS.; 394/4, 397 (1897-1919/1315-1337); *Diyarbakir Müzesi, Çemişgezek Şer'iyye Sicili*, Defter No. 387, Sayfa No. 1, 67 (1898-1909/1316-1327), Bundan sonraki dipnotlarda Çemişgezek Şer'iyye Sicili (ÇŞS) şeklinde, arkasından gelen birinci rakam defteri, ikincisi ise sayfa numarasını gösterecektir (ÇŞS; 387/1, 167 gibi).

²² Mükrimin Halil Yınanç; *Türkiye Tarihi Selçuklu Devri*, İstanbul, 1944, s. 44, 124-125.

²³ Zeki Arıkan; "1518 (924) Tarihli Çemişgezek Livası Kanunnâmesi", *Tarih Dergisi*, Sayı, 34, İstanbul, 1984, s. 104-105.

²⁴ Nejat Göyünç; *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul 1969, s. 35-36.

²⁵ Ömer Lütfi Barkan; *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, I, Kanunla*, İstanbul, 1943, s. 188-191; Zeki Arıkan; a.g.m., 105-121.

Fetihden sonra bu şekilde idare edilen Çemişgezek'in idarî statüsü her zaman aynı kalmamış 1817 (1233) tarihinde yapılan idari taksimata uygun olarak Sivas Vilayetine²⁶, incelemeye tabi tuttuğumuz 1890-1909 tarihlerinde ise Mamuraltü'l-Aziz Vilayetine tabi Dersim Sancağına bağlı bir kaza olarak yönetilmeye çalışılmıştır²⁷.

III - Mamuratü'l-Aziz ve Çemişgezek'te Oturan Askerî Birlikler

1 - Mamuratü'l-Aziz'de Oturan Askerî Birlikler

Osmanlı yönetimi, 1867'de İmparatorluk topraklarını "*Vilayet Nizam-nâmesi*"ne göre yeni taksimatlara ayırırken, 1869 tarihinde de askerî sistemini yeniden teşkilatlandırdı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi patlak verince, ordu, 1869 teşkilâtı esas alınarak yeniden düzenlendi. Buna göre, Osmanlı ordusunun, dâimi (muvazzaf) ordu, Redif birlikleri ve müstahfazlardan oluşması kabul edildi.

Osmanlı Kara Kuvvetleri 7 ordudan oluşacak, barışta her ordu ikişer tümenli birer kolordu ve bağlı birliklerden meydana gelecekti. Bu düzenlemeye göre 1. Ordu (Hassa Ordusu) İstanbul'da, 2. Ordu (Tuna Ordusu) Şumnu'da, 3. Ordu (Rumeli Ordusu) Manastır'da, 4. Ordu (Anadolu Ordusu) Şam'da, 6. Ordu (Arapistan Ordusu) Bağdat'da 7. Ordu (Yemen ordusu) San'a (Yemen)'de bulunacaktı.

Muvazzaf, Redif ve Müstahfaz birliklerde geçecek tüm askerlik süresi 20-40 yaş arasında 20 yıldır. Bunun ilk dört yılı nizâmiye, 2 yılı ihtiyat, süvari sınıfında ise 5 yılı nizâmiye, 1 yılı ihtiyatta geçecekti. Redif sınıfı 1. ve 2. adlarıyla ikiye (daha sonra 3. sınıfı da kuruldu) ayrılıyordu. Bunlardan her birinde hizmet 3 yıldır. 6 yılı dolduranlar Müstahfaz sınıfına geçiyor ve bu sınıftaki hizmet süresi 8 yıldır.

Askerlik mecburi idi. Ancak, bazı politik ve ekonomik nedenlerle bir çok kişi ve topluluklar bu hizmetten bağışlanmıştı. Meselâ: Hıristiyanlar yılda 37 kuruş bedel ödemek suretiyle askerlikten bağışlandığı gibi, İstanbul halkı, Girit'teki Müslüman halk, İşkodralılar, bütün aşiretler, bütün Kürdistan ve Arabistan halkı askerlikten muafı. Bu duruma göre askerlik yükünü, Rumeli ve Anadolu'daki Türk halkı yüklenmiş gibiydi.

²⁶ HŞS.; 218/1-16.

²⁷ ÇŞS.; 387/1, 123, 167.

Erzurum, Kars, Van, Harput (Mamuratü'l-Aziz) vb. gibi Doğu Anadolu'nun çok geniş bir bölgesine hükmeden 4. Ordunun karargâhı Erzurum'da idi. Bu ordu barışta, her biri 8 bölüklük 3 piyade taburundan oluşan 3'er alaylı 2 piyade tümeni, 6 nişancı taburu, her biri 6'şar bölüklü 4 süvari alayı, vb. ile 1, 2 ve 3. sınıf Redif taburlarından meydana gelmekteydi. Mamuratü'l-Aziz'de (Harput, Elazığ) 2. Alay (1 ve 3. taburlar) 1. Süvari Alayı, 1. ve 2. Harput Redif Taburları, Hozat'ta da 2. Alay'ın 1. Taburu bulunmaktaydı²⁸.

1897-1912 M. (1315-1331 H.) tarihleri arasında Mamuratü'l-Aziz'de (Harput- Elazığ), 4. Orduya bağlı Nizamiye sınıfından, 74. Alay (2. Tabur (1 ve 2. Bölükler) 3. Tabur) (1897-1900), 75. Alay (1. Tabu, 4. Bölük) (1900) ile Redif sınıfından, 6. Alay (2. Harput Redif Taburu) (1895) 50. Alay (1. Harput Redif Taburu) (1909), ayrıca hangi Redif Alayına tabi olduğunu tesbit edemediğimiz 25. Redif Taburu (1904) bulunmaktaydı. Bunların dışında sınıfı belirtilmeyen 27. Alay Taburu (1897), 28. Alay (3. Tabur (4. Bölük) ve 4. Tabur) (1898), sınıf ve alayı belirtilmeyen 9. Nişancı Taburu (1. ve 4. Bölükler) (1897), ordusu ve alayı belli olmayan Seyyar Sınıfından 4. Seyyar Tabur (3. Bölük) (1904) ile yine ordusu ve alayı belli olmayan Jandarma Taburu (1912) görev yapmaktaydı²⁹.

1914 yılına geldiği zaman, bu düzeni göremiyoruz. Mamuratü'l-Aziz'de oturan ve 18, 33. ve 34. Tümenlerden meydana gelen 11. Kolordunun karargâhı Erzurum'da olan 3. Orduya bağlandığını görmekteyiz. 1914. I. Dünya Harbi patlak verdiği zaman 3. Ordu, Kafkas ve Doğu cephesinde görevlendirildiği zaman, 11. Kolordu'da Hasankale'de bulunmaktaydı. Bu durum 1915'te de devam etti. 1916'da 3. Ordunun karargâhı Erzurum'dan Suşehri'ne taşınınca, 11. Kolordunun görev mahalli de Karadeniz hattı oldu. 1917 yılında 3. Ordunun karargâhı yine Suşehrinde bulunurken, Ona tabi olan 11. Kolordunun adını göremediğimiz gibi yine 1918'de karargâhı Suşehrinde olan 3. Ordu Bitlis ve Van çevrelerinde Ermenilere karşı harekatta bulunurken 11. Kolordunun adını göremiyoruz³⁰.

²⁸ Gnkur. askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Kafkas Cephesi Harekatı*, c. II, Ankara, 1985, s. 39-42, 57, 72, Ek kroki 1, 2 ek kuruluş 2; Enver Ziya Karal; *Osmanlı Tarihi*, c. 8, Ankara, 1983, s. 354-364.

²⁹ HŞS.; 394/4, 16, 17, 18, 20, 92, 118, 127, 165, 257, 331 vd. Harput'taki askerî birliklerin çeşitli yönleri, Askerî ailelerin sosyo-ekonomik yapıları ile ilgili oldukça fazla belge ve bilgi topladık ilerde bu konuları ayrı ayrı bir çalışma yapmayı plânlanmış bulunmaktayız.

³⁰ Gnkur. Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, c. X, Ankara, 1985, s. 92, 95, 153, 154, 176, 178, 194, 195, 311, 313, 404, 406, 490, 492.

2 - Çemişgezek'te Oturan Askerî Birlikler

Osmanlı Ordusu, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sırasında, 1869 teşkilatlanmasına uygun olarak yeniden teşkilâtlandığı zaman, karargâhı Erzurum'da olan 4. Orduya bağlı, Hozat'ta 2. Alay'a tabi 1. Taburun bulunduğu görülmektedir³¹. Bu teşkilâtlanmada, Çemişgezek'te oturan askerî sınıf hakkında herhangi bir bilgiye tesadüf edilmemektedir.

1898-1909 M. (1316-1327 H.) tarihleri arasında Çemişgezek'te, karargâhı Erzurum'da olan 4. Orduya bağlı, Nizamiye Sınıfından 76. Alay (2. Tabur, 1.2.3. ve 4. Bölükler), 75. Alay (2. tabur, 2. ve 4. Bölükler) Dersim Sancak merkezinde olmalıdır), Sınıfı belli olmayan (muhtemelen Nizamiye sınıfından) 74. Alay (4. Tabur, 3. Bölük) (Arapkirde olmalıdır), ile alay ve taburlarını belirleyemediğimiz Redif Askerî sınıfı (belgelerde adı çok geçiyor ama, bu sınıf var mıydı? var ise Dersim Sancağının hangi kazasında oturuyordu, şimdilik kesin olarak aydınlatılamadı) bulunuyordu³².

1914 tarihinden itibaren Mamuratü'l-Aziz'de (Harput, Elazığ) oturan ve karargâhı Erzurum'da bulunan 3. Orduya bağlı, 11 Kolordunun (18. 33. ve 34. Tümenler) sınırları içine girdiği görülmektedir³³.

IV - Mamuratü'l-Aziz ve Çemişgezek'te Oturan Müslim ve Zimmî Gruplar

Dünya üzerinde kurulan imparatorluklar dil, din ve etnik yönden bütünlük arzemezler. Çeşitli kıtalara yayılan Osmanlı İmparatorluğu'nda da durum aynı idi. İki Doğu Anadolu şehri olan Mamuratü'l-Aziz ve Çemişgezek de imparatorluğun özelliklerini yansıtmaktaydı.

1518, 1566 tarihlerinde yapılan tahrirlere göre, Harput'ta Müslüman Tüklerin yanında Ermeniler, Süryaniler ve Rumlar gibi 4 etnik grup birarada yaşarken, Müslümanlık ve Hıristiyanlık gibi 2 semavi din de bir arada yaşa-

³¹ Gnkur. Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı*, c. II, Ankara 1885, s. 39-42.

³² ÇŞS.; 387/2, 4, 36, 37, 50, 55, 70, 95, 97, 116, 290, 294, 315, 325 vd. Çemişgezek'te oturan askerî birliklerin çeşitli yönleri, askerî ailelerin sosyo-ekonomik yapıları ile ilgili ayrı ayrı bir çok belge ve bilgi topladık. Kısa zamanda bunları ayrı ayrı bir çalışma haline getirmeyi plânlamış bulunmaktayız.

³³ ÇŞS.; 387/1,336 (1909/1327); HŞS.; 394/246, 397; Gnkur. Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetleri ve Lojistik*, c. X, Ankara, 1985, s. 90-96.

maktaydı. Bu tarihlerde müslimler toplam nüfusun % 54-70'ini, zımmiler ise % 30-46'sını teşkil etmekteydiler. Bu nüfusta, müslimler toplam olarak 21 mahallede, zımmiler ise 5 mahallede oturmaktaydı³⁴. Tanzimat'tan sonra "Mezraa" denilen yere inen ve "Mamuratü'l-Aziz" adını alan şehirde, Aşağı, Kışla, Sofu, Mustafa Paşa, Çarşı, Hoca Mescid, Nail Bey, İcadiye vb. yeni bir çok mahalle daha kurulmuştur³⁵.

Çemişgezek'te ise durum bundan pek farklı değildi. 1518'de yapılan tahrîre göre Çemişgezek sancağında bir mirliva, bir kadı görev yaparken, 6284 İslâm, 346 Süryani, Ermeni ve Yahudi olmak üzere toplam olarak 6633 "Avârız-Hânesi" ve "mücerred" nüfusa sahip idi³⁶. Bu üç semavi dine inanan dört etnik grup, 1890-1909 tarihlerinde, Çemişgezek kazası merkezinde Hırsarcı, Kal'a, Medrese, Meydan, Çukur, Tekye, Tepebaşı vb. gibi 16 tane mahallede oturmaktaydı³⁷.

V - Mamuratü'l-Aziz ve Çemişgezek'te Aile ve Evlilik Gelenekleri

1 - Nikâh Akdi ve Ailenin Teşekkülü

İslâm Hukukunda, önemli bir manî olmadığı sürece bekâr bir kızla bekâr bir erkeğin evlenmesi dinî bir vecibe olarak kabul edilip, meydana getirilen aile ise kutsal olarak telakki edilmiştir. Özellikle Nur Suresinin 32, 33³⁸, Rum Suresinin 21.³⁹ ayetlerinde bu durum çok açık olarak belirtilmiştir. Yine

³⁴ HŞS.; 398/154; 324/244, 246, 386/425; 388/139; 381/2, 3; 181/50; *Başbakanlık Arşivi Maliyeden Müdevver*, Defter No. 3038 Sayfa No: 3, 4-37; Mehmet Ali Ünal; *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 1986, s. 306-315; İshak Sunguroğlu; *Harput Yollarında*, c. I, İstanbul, 1958, s. 240; Rifat Özdemir, "Harput'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1631-1919)", 23-26 Mart tarihleri arasında Fırat Üniversitesi'nde tertiplenen "Türk İslam Tarih ve Kültüründe Fırat Havzası Sempozyumuna" sunulmuş tebliği. Bu tebliğde, sivil ailenin sosyal, ekonomik ve etnoğrafik yönleri Harput Şer'iyye Sicillerine dayalı olarak ayrıntılı şekilde verilmiştir.

³⁵ HŞS.; 394/3, 42, 81, 107, 153, 157, 192, 208, 246, 331, 374, 386, 289 vd.

³⁶ Zeki Arıkan, a.g.e., s. 110.

³⁷ ÇŞS.; 387/6, 10, 16, 17, 83, 96, 99, 123, 138, 139, 140, 142, 172, 179, 186, 194, 220, 308, vd.

³⁸ İçinizden bekarları (kız dul, kocası olmayan kadın veya karısı olmayan erkek) ve kölelerinizden, cariyelerinizden saalih (mümin) olanları evlendirin..." (Ayet 32); "Nikaha (evlenmeye çare) bulamayanlar, Allah Kendilerine fazl (-u kerem) inden zengin kılıncaya kadar (zinaya karşı) iffetlerini korusun..." (Ayet, 33) (Bkz. H.B. Cantay; *KHMK.*, c. 2, s. 634; *DİBY.*; *KKTA.*, s. 353).

³⁹ "Size nefislerinizden, kendilerine ısınmanız için zevceler yaratmış olması, aranızda bir sevgi esirgeme yapması da O'nun ayetlerindedir..." (Bkz. *KHMK.*, c. 2, s. 721; *DİBY.*, *KKTA.*, s. 405).

Hız. Peygamber (a.s.) değişik Hadis-i Şeriflerinde müminlerin evlenip çoğalmalarını emretmektedir⁴⁰.

Türk-İslâm karakterli olan Osmanlı İmparatorluğu'nda da bu anlayış ve hükümlerin uygulandığını görmek mümkün olmaktadır. Eylül sonları 1831 (Evâsıt-ı R. Âhir 1247) tarihinde Sivas Eyaleti ehl-i örf ve ehl-i şer' mensuplarına hitaben yayımlanan bir fermanda, evlenecek erkeklerden sadece 100, 150, 250 gurus mehir istenip, "başlık parası" istenmemesi, zorla kızların başkalarına nikâh edilmemesi emredilirken⁴¹, 1862 (1279) tarihinde Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de ittifakla alınan bir karardan ise, imparatorluk bünyesinde görev yapan ehl- örf ve ehl-i şer' mensuplarının bu karara uyması istenmekteydi. Bu kararda, bazı veliler ile akrabalarının bakire kızlarını 30 yaşına kadar beklettiği, dul (seyyibe) kalan kızlarının ise evlenmesine müsaa-de edilmediği konusunun işitildiği belirtildikten sonra, bu durumun Şeyhulislâmlığa sorulduğu, "haklı bir mazereti yoksa, velilerin, kızların evlenmesine mani olamayacağı" şeklinde fetva verildiği belitilerek, gerekirse bu tür yasaklamalara mahkeme-i şer'iyenin müdahale edip, gereksiz manileri ortadan kaldırdıktan sonra izdivacın yapılmasına izin verilmesi istenmekteydi⁴².

Ailenin teşekkül edebilmesi için evlenmenin, evlenmenin teşekkül edebilmesi için de nikâh akdi denilen sözleşmenin yapılması şarttır. İslâm hukukuna göre, evlenme ile nikâh akdinin alenî olması⁴³, evlenecek kızla erke-

⁴⁰ "Ey gençler zümresi, kim içinizden evlenmeye muktedir ise evlensin. Çünkü gözü haramdan en çok saklayan, ırzı en fazla muhafaza eden budur. Kimin de gücü yetmezse oruca devam etsin. Zira bu onun için bir inemedir" *Buhari, Müslim*, İbni Mesud (r.a.)'dan rivayet edilmiştir; "Evleniniz, ümmetimin çokluğu ile iftihar ederim" *Buhari*; "Nikaha rağbet ediniz" *Buhari* (Bkz. *Buhari*, c. 11, s. 251, 255, 57, 280; H.B. Çantay; *KHMK.*, c. 2, s. 634; Hüseyin Atay; "Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i Şerifde aile plânlamasına ait bir tetkik", *İÜİTED.*, c. 4, cüz, 1-4, İstanbul, 1973, s. 229-232).

⁴¹ *HŞS.*; 393/18. Önemine binaen bu fermanın geniş bir metni, "Kalın ve Başlık" konusunun işlendiği kısımda verilmiştir.

⁴² *HŞS.*; 389/8. İslâm hukukunda ise hür, akil ve balig olan kız, dul kadın ve erkeğin velisinin izni ve aracılığına ihtiyacı olmadan evlenebilmesi hükmü yer almaktadır (Bkz. Ahmet Akgündüz; *a.g.e.*, s. 159).

⁴³ Nisa Suresi, Ayet, 3, 22, 23, 25, 128, 129 (Bkz. H.B. Çantay; *KHMK.*, c. 1, s. 117, 118, 124, 125, 145; Elmalı Hamdi Yazır; *HDKDT.*, c. 2, s. 1269-1270, 1318, 1319, 1329, 1330 vd.); "Nikâha rağbet ediniz..." *Buhari*, c. 11, s. 251-280; Sabri Şakir Ansay; "Aile Hukuku", *AÜİFD.*, Sayı 2, 3, Ankara, 1952, s. 22-26.

ğin hür iradelerini kullanmaları gerekmektedir⁴⁴. İslâm hukukunun bu hükümlerinden dolayı olmalıdır ki, Osmanlı döneminde yapılan evliliklerin büyük bir çoğunluğu Şer'iyeye Sicillerine kayıt edilmektedir. Sicillerde yer alan "Hüccetler"e göre bu prensiplere uyduğu gözlenmekte ve genel olarak şu tür evlenme ve nikâh akitlerinin yapıldığı görülmektedir.

a - Mahkemede Nikâh Akdi

Evlenecek kız ve erkek hür iradelerini kullanarak kedileri ve aileleri arasında anlaşış karara vardıldıktan sonra, mahkeme-i şer'e gelerek, şahitler huzurunda, nefislerini birbirlerine teziç ettiklerini beyan ederek nikâh akidlerinin yapılmasını isterlerdi. Mahkeme bu isteği değerlendirdikten sonra şer'î hukuka mugayir bir durum yoksa, nikâh akitlerini yaparak sonuca ait "nikâh hücceti"ni "Sicill-i Mahfuz"a (Şer'iyeye Sicillerinde bölgeye ait hükümlerin yazıldığı bölüm) yazıp, bir suretini de ilgiliye vermekteydi⁴⁵.

b - Vekâlet Yoluyla Nikâh Akdi

Bazan evlenecek adaylar şahsen mahkemeye gelmeden de nikâh akdi yaptırabiliyorlardı. Evlenecek kız ve erkek, kendileri ve aileleri arasında anlaştıktan sonra, kız mahkemeye gelemeyerek (mahremiyet nedeniyle olsa gerek) anasını, babasını veya güvendiği yakın akrabalarından birisini şahidler huzurunda vekil tayin ederek mahkeme-i şer'e gönderip nikâhının kıyılmasını isterdi. Arasına aynı usulü erkeklerin de uyguladığı olurdu. Vekâleti alan şahıs mahkemeye gelerek, hangi ayadın vekili olduğunu belirttikten sonra, aralarındaki anlaşma gereği verecekleri (alacakları) mehir miktarını da belirterek nikâh akidlerinin yapılmasını isterdi. Mahkeme aynı oturumda durumu değerlendirdikten sonra herhangi bir hukukî sakınca yoksa adayların nikâh akidlerini yaparak sonucu Kadı Siciline kayıt ediyordu⁴⁶.

⁴⁴ Nikâh konusundaki hadisin metni dipnot 8'de verilmiştir. Ayrıca şahitlik konusunda (Bkz. *Buharî*, c. 4, s. 565, 570, c. 8, 241-247 vd.); A. Donuk; *a.g.m.*, s. 147-168; S.Ş. Ansay; *a.g.m.*, s. 23-24; İlber Ortaylı, *a.g.m.*, s. 34-35; Rifat Özdemir; "Harput'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı, 1631-1919", 23-26, Marat 1987 tarihleri arasında Fırat Üniversitesince tertiplenen "Türk-İslâm Tarih ve Kültüründe Fırat Havzası Sempozyumu"na sunulmuş tebliğ.

⁴⁵ Rifat Özdemir; "Harput'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı, 1631-1919". Bu tebliğde birçok örnek belge verilmiştir; R. Özdemir; "Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı, 1771-1810", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu Bildirileri*, 2-6 Temmuz 1986, Ankara 1987, s. 102-105.

⁴⁶ R. Özdemir; "Harput'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı"; R. Özdemir; "Trabzon'da Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı, 1700-1841", 1-3 Haziran 1988 tarihleri arasında Ondokuz Mayıs Üniversitesi ile Fransız Anadolu Araştırmaları Merkezinin müştereken tertipledikleri "Uluslar

c - Evlerde Nikâh Akdi

Evlenecek gelin ve damat adayları kendileri ve aileleri arasında evlenme, mehr-i muaccel ile mehr-i müeccel miktarı, cihaz (çehiz) yapımı gibi konularda anlaşuktan sonra mahkemeye müracaat ederek nikâh akidlerinin evlerinde yapılmasını isterlerdi. Mahkemenin başı olan kadı veya nâibler ya kendileri (bu durum pek sık olarak uygulanmazdı) veya başkâtip, birinici, ikinci ve üçüncü kâtiplerden birisini veyahutta mukayyid'i vb. istenilen eve göndererek nikâh akdinin yapılmasını istiyorlardı Belirlenen eve giden mahkeme görevlisi, birkaç şahidin hazır bulunduğu mahkemeyi oluşturduktan sonra, gelin ve damat adaylarının evlenme isteklerini, antaştıkları mehir miktarlarını ya şahsen veya yukarıda belirttiğimiz şekilde vekâlet yoluyla dinleyerek, yapılacak evliliğe hukukî bir mani yoksa akitlerini yapıyordu. Daha sonra elindeki dökümanları mahkemeye getirip Sicill-i Mahfuz'a kayıt ederek sözleşmeyi tamamlıyordu⁴⁷.

d - Köylerde Nikâh Akdi

Evlerde yapılan nikâh akidlerinde her zaman mahkeme görevlisinin bulunması da gerekmiyebiliyordu. Özellikle kırsal kesimde oturan adaylar, aralarında anlaşuktan sonra, şahsen veya vekâlet yoluyla herkesin itimat edip güvendiği, yönetim tarafından da görevlendirilip desteklenen "Köy İmam-ları"nın evlerinde bir araya gelerek şahitler huzurunda nikâh akidlerini yapabiliyorlardı. Aynı uygulama zimmiler için de geçerliydi. Fakat onlar kendi dinî ve idarî temsilcilerine gidiyorlardı⁴⁸.

Bu yöntemlerle evlenen kimseler, anlaşmazlığa düşerse, şahsen veya vekâlet yoluyla mahkemeye müracaat ederek nikâhlarını fesh ettirebiliyorlardı.

Orta Asya Türkleri arasında, kan bağı evliliğe mani olduğu için, ekzogami (Dıştan evlilik) usulü yaygındı. İslâm dini de zuhur ettiği zaman bu konuya kendine özgü olarak düzenlemiştir. Özellikle Nisa Suresi'nin 22. ve 23. ayetlerinde kimlerin kimlerle evlenebileceği konusu karara bağlanarak üvey anne, kız, kız kardeş, hala, süt anne ve süt kardeşlerin vb. birbirleriyle

Arası Tarih Boyunca İkinci Karadeniz Kongresi'ne sunulmuş tebliğ, Trabzon'da yapılan evliliklerde daha çok vekâlet yolunun tercih edildiği görülmektedir.

⁴⁷ R. Özdemir; "Harput'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı" adlı tebliğ, "Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı", *TTT*. 102-105.

⁴⁸ *HŞS.*; 393/10; R. Özdemir; "Harput'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı" konulu tebliğ.

evlenemeyecekleri kesin prensip haline getirilmiştir⁴⁹. Harput ve Çemişgezek Şer'iyye Sicilleri ile diğer Osmanlı Arşivlerinde yaptığımız çalışmalarda, bu hükümlerin zıddına yapılan evlilik çeşitlerine hiç rastlamadık. Zaman zaman süt kardeşlerinin birbirleriyle nişanlandığı iddialarının mahkemeye intikal ettiği, olay üzerine soruşturma yapan mahkemenin böyle bir durum varsa evliliğe mani olduğu şeklinde bazı belgelere rastlamak mümkün olmaktadır⁵⁰.

Aralarında anlaşan adayların evlilikten önce hal etmeleri gereken konulardan birisi de mehirdir. Mehir konusunu hem Türk töresi, hem de İslâm hukuku açısından aydınlığa kavuşturulması gerekmektedir.

2 - Mehir

Mehir, güveyi aday tarafından, gelin adayına verilen belirli bir paradır.

Moğollarda güveyi adayının, gelin adayi evine verdiği paraya "kalın" deniyordu. Orta Asya Türkleri arasında da güveyi adayının kız evine verdiği paraya "kalın" veya "Sep" deniliyordu. Cahiliyye Çağı Araplarında ise evlenecek erkeğin evleneceği kızın babasına, erkek kardeşine veya akrabalarından birisine mutlaka "mehir" vermesi gerekmektedir⁵¹.

İslâm hukuku da zuhur ettiği zaman, bu gelenekleri devam ettirmiştir. Ancak, kadın lehine fevkalâde güzel düzenleme ve yenilikler getirerek mehirin mutlak surette kadının hakkı olduğunu, bu parada babanın kardeşlerin ve diğer akrabaların hiç hakkı olmadığı gibi, kocanın da hakkı olmadığını kesin kurallara bağlamıştır⁵². Mehiri kızın dışında başka birisinin almasını kesinlikle yasak ettiği gibi, evlenmeden önce mehr-i muaccel ile mehr-i müeccel adını taşıyan ve günün şartlarına göre, ailenin zengin veya fakir oluşlarına göre değişen belirli bir paranın kıza (kadına) verilmesini şart koşmuş-

⁴⁹ Bu konudaki ayet ve hadislerin metinleri dipnot 6'da verilmiştir.

⁵⁰ R. Özdemir, "Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı", *TTT.*, s. 104-105.

⁵¹ A. Donuk; *a.g.m.*, s. 156-165.

⁵² "...Kiminiz kiminizden (hasıl olmuşsunuz) dur. O halde -Fuhuşda bulunmayan, gizli dostlar da edinmeyen namuslu kadınlar olmak üzere- onları sahiblerinin izniyle, kendinize nikâhlayın. Ücretlerini (mehirlerini) de güzellikle onlara verin...", Nisa Suresi, Ayet, 25; Aynı surenin 19. ayetinde, kadınlara zorla mirasçı olup, verilen mehirlerin alınmasının helâl olmayacağı belirtilirken, 20. ayetinde ise, "Eğer bir zevceyi bırakıp da yerine başka bir zevce almak isterseniz öbürüne yüklerle (mehir) vermiş olsanız bile içinden bir şey almayın..." hükmüyle kadının hakkı korunmuş olmaktadır (Bkz. H.B. Çantay; *KHMK.*, c. s. 122, 124, 125); Selh ibni Sa'd (r.d.)'dan rivayet edilen bir hadiste; bir erkeğin evleneceği kıza (kadına) demir bir yüzük dahi olsa mehir vermesini, fakirlikten dolayı bu da mümkün olmazsa, Kur'an-ı Kerim öğretmesi emredilmektedir (Bkz. *Buhari* c. 11, s. 293-296).

tur. Hatta öyleki, mehir veremeyecek kadar fakir olan bir gencin, kıza (kadına) Kur'an-ı Kerim öğreterek bu borcunu ödemesi istenmektedir.

Mehrin miktarı, günün şartlarına, evlenecek kişilerin zengin veya fakir oluşlarına, evlenecek kızın güzel, çirkin, maharetli vb. oluşuna göre değişmekteydi. İslâm fıkıhına göre gelir getiren her şey mehir olabilmektedir⁵³. Hazırlanan Osmanlı kanun-nâmeleri de bu İslâmî hükümlere uygunluk göstermektedir. Özellikle, Alaüddevlî Bey Kanun-nâmesi ile Bozuk Türkmen Kanun-nâmesinde günün şartlarına göre bâkireye tam mehir verilirken dul kadına yarısının verilmesi istenmektedir⁵⁴.

Güveyi aday, gelin adayına mehir verirken, gelin aday da cihaz getirir. Ancak, verilen mehir ile cihazın denk olması diye bir kural yoktur⁵⁵.

Kadına verilen mehirleri birkaç isim altında toplamak mümkündür.

a - *Mehr-i Muaccel*

İslâm hukukuna göre nikâh akdinden önce veya nikâh akdi sırasında, şahitler huzurunda güveyi aday tarafından gelin adayına verilmesi gereken bir paradır. Eğer bu para akid sırasında verilmezse boşanma veya ölüm halinde terekeden alınmaktadır⁵⁶.

Harpur ve Çemişgezek Sicilleri incelendiği zaman Osmanlı mahkemesinin bu dinî ve hukukî hükümlere uyduğu gözlenmektedir.

Mehr-i muaccel nakit para olarak verilebildiği gibi, canlı hayvan, ev, ev eşyası, bağ, bahçe, değirmen vb. imkanlar şeklinde de verilebilmektedir. 1631-1919 tarihleri arasında Harpur'ta, verilen mehir-i muaccel miktarı 79 Riyali guruş ile 800 guruş arasında değişmekteydi⁵⁷. Üzerinde durduğumuz tarihlerde de 501, 2500, 3000 guruş arasında⁵⁸, Çemişgezek'te ise 200, 351, 501, 751 guruş arasında değişmekte, bazan nakit para yerine 2 kat çitäre el-

⁵³ Ömer Nasuhi Bilmen; *Hukuku İslâmiye ve Istılahat Fıkhiyye Kamusu*, c. 2, İstanbul, 1985, s. 121-124. Mehrin miktarı ile çeşitleri ehl-i sünnet imamaları arasında farklılık göstermektedir; A. Akgündüz, *e.g.e.*, 163-168 vd.

⁵⁴ Ö.L. Barkan; *Kanunlar I*, s. 68, 121, 123, 125, 126 vd. Bu konudaki kanunnâme hükümleri dipnot 14'te verilmiştir.

⁵⁵ Ömer Nasuhi Bilmen; *a.g.e.*, c. 2, s. 147-150.

⁵⁶ ÇŞS.; 387/140; A. Akgündüz; *e.g.e.*, s. 167-173.

⁵⁷ R. Özdemir; "Harpur'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı" adlı *tebliğ*.

⁵⁸ HŞS.; 393/10; 394/257, 331.

bise, 2 yemeni, bir çarşaf, bir çift kundura, 2 kat yatak, bir tencere vb. gibi eşya olarak da verilebilmekteydi⁵⁹. Askerî ailelerin aldığı (veya verdiği) bu mehr-i muaccel miktarı, sivil kesimdeki uygulama ile denk düşmektedir. Bu durum, teşkilat ve görev açısından ayrı olan askerî unsurların dinî, hukukî ve gelenek açısından ayrı bir ünite oluşturmayıp, toplumun bir parçası olduklarını göstermesi bakımından önemlidir.

b - Mehr-i Müeccel

Bu mehir de gelinin hakkıdır. Nikâh akdi sırasında, miktarının şahitler huzurunda tespit edilmesi lâzımdır. Eğer, akid sırasında tespit edilmezse, boşanma veya ölüm halinde emsallerine göre veya vereselerin kendi aralarında takdir edecekleri miktara göre, belirli bir para *mehr-i müeccel* adı altında terkeden düşülerek kadına verilir⁶⁰. Harput ve Çemişgezek sicilleri tahlil edildiği zaman, Osmanlı mahkemesinin aynı kurallara uyduğunu görmekteyiz.

Mehr-i Müeccel de, mehr-i muaccel gibi ev, bağ, bahçe, canlı hayvan, ev eşyası, esvap ve nakit para şeklinde verilebiliyordu. 1631-1919 tarihleri arasında Harput'ta, mehr-i müeccel miktarı, 79 Riyali guruş ile 101, 401, 501 guruş arasında değişirken⁶¹, 1890-1909 tarihlerinde Çemişgezek'te 200, 300, 501, 751 guruş arasında değişmekteydi⁶². Görüldüğü gibi, o dönemde, bu bölgede geçerli olan mehr-i müeccel miktarı 101 guruş ile 501 guruş (bunlardan daha az veya daha çok olabilir) arasında değişmekte ve bu gelenek ile mehir miktarlarına askerî unsurların da uyması genel kaidelerden idi.

c - Namzetlik Akçesi

İslâm hukuku, evliliğin âkil ve baliğ olduktan sonra yapılmasını, evlenecek kız ve erkeğin kendi hür iradelerini kullanmalarını, velilerin kesinlikle müdahale etmemelerini, kız ve erkeğin rızaları dışında nikâh akdi veya zorla

⁵⁹ ÇSS.; 387/246, 294, 308, 309.

⁶⁰ ÇSS.; 387/140; R. Özdemir; "Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı", *TTT.*, s. 109-110; A. Akgündüz; *a.g.e.*, s. 163-173 vd.

⁶¹ HŞS.; 381/7, 9; R. Özdemir; "Harput'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı" adlı tebliğ.

⁶² ÇSS.; 387/140, 172, 246, 270, 308, 309.

evlendirme gibi uygulamaların yapılamayacağını hükme bağlamıştır⁶³. Örfi olarak hazırlanan Osmanlı kanun-nâmeleri ile Eylül Sonları 1831 (Evâsıt-ı R.Âhir 1247) tarihinde Sivas Eyaletine bağlı ehl-i örf ve ehl-i şer' mensuplarına hitaben yayınlanan fermanda⁶⁴, yine 1862 (1279) tarihinde yayımlanan fermanda aynı hükümlerin yer aldığı görülmektedir⁶⁵. Fakat zaman zaman toplum hayatında bu yasakların dışına çıkılarak, bazı sapmalar da olabiliyordu. Az da olsa bazı anne ve babalar küçük yaştaki kızlarını "beşik kertmesi" yöntemiyle bir başkasına nişanlayıp, karşılığında mal veya belirli bir para alıyorlardı. Kız büyüyüp geliştikten sonra, o adama nikâh ederek evlendiriyorlar ve bu uygulamaya "namzed" alınan paraya da "namzetlik akçesi" deniliyordu. Bu usul, bir çeşit "başlık" alınarak "beşik kertmesi" usulü ile evlendirme şekliydi. Eğer, "namzed" edilen kız, büyüdüğü zaman "namzed" edilen erkeğe varmak istemezse mahkemeye müracaat ederek sözleşmenin iptalini isteyebiliyordu. Bu gibi durumlarda, Osmanlı Mahkemesi, şer'i ve örfî hukukun hükümlerine uyararak sözleşmeyi iptal ediyordu. Harput ve Çemişgezek Sicillerinde, bu konu ile ilgili çeşitli örnekler bulmamız mümkün olmaktadır⁶⁶.

d - Kalın (Sep), Başlık, Halat ve Ağırılık Usulü

Moğollar'da, güveyi adayı, kız evine belirli, bir para verirdi. Bu paraya "kalın", uygulamaya da "kalın verme veya kalın alma" denirdi. Orta Asya Türkleri arasında da aynı uygulama vardı. Türkler arasında verilen bu paraya "kalın veya sep" deniliyordu⁶⁷. Türklerin İslâm'a girmeleriyle beraber, bu isimlerin "mehir", "namzedlik akçesi", "başlık", "halat", "ağırılık" vb. gibi isimlerle değişmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir.

⁶³ Çeşitli hadislerde bákire ve dul kadınların izni alınmadan evlendirilemeyeceği belirtilmektedir. Bu hükümlerin metni dipnot 8'de verilmiştir. A. Akgündüz; *a.g.e.*, s. 158-159 vd.

⁶⁴ HŞS.; 393/18. Bu konudaki fermanın geniş metni "kalın ve başlık" konuları işlenirken verilmiştir. Ayrıca bkz. dipnot 42, 68.

⁶⁵ HŞS.; 389/8. Ayrıca bkz. dipnot 42.

⁶⁶ R. Özdemir; "Harput'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı" adlı *tebliğ*. R. Özdemir; "Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı", *TTT.*, s. 110-111; "Kırşehir'de Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı, 1880-1906", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Sayı, IX. İstanbul, 1989, s. 115.

⁶⁷ B.Y. Vladimirtsov; *Moğolların İçtimâî Teşkilâtı*, Ankara, 1944, s. 74-75 vd; Bahaeddin Ögel; *Türk Mitolojisi*, c. 1, Ankara, 1971, s. 85; İ. Kafesoğlu; *a.g.e.*, s. 201-216-233, 257, 271; Abdülkadir İnan; *Makeleler ve İncelemeler*, Ankara, 1968, s. 127-137, 341-349, 274-280; A. Donuk; *a.g.e.*, s. 162-168.

Osmanlı aile yapısı incelenirken, "*mehr-i muaccel, mehr-i müeccel ile namzedlik akçesi*"nin alınıp verildiğini Kadı Sicillerinden tespit etmemiz mümkün olduğu gibi, "*başlık parası*" alıp-verme adeti ile alınıp verilen paraların miktarlarını da tespit etmemiz mümkün olmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nu yaşadığı değişik asır ve mekânlarda, evlenecek damat adayının, gelin adayına, günün şartları ile ekonomik durumuna göre mehr-i muaccel ile mehr-i müeccel verdiğini yukarıda belirttik. Verilen miktarlar asırlara göre değişti. XIX. yüzyılın ilk yarısında Harput Sancağı (Mamuratü'l-Aziz), Sivas Eyaletine bağlıdır. Bu bölgede, şer'-i şerife göre alınıp verilen mehr-i muaccel ile mehr-i müeccel miktarları 100, 150 ve 250 guruş arasında değişmektedir. Fakat, İslâm hukuku gereğince, uygulanan bu miktarlara, bazı kız aileleri razı olmazlar ve "*başlık*" adı altında 800 guruştan 1500 guruşa kadar değişen paralar almaya başlarlar. Bu kanunsuz uygulama gereği birçok kız ve erkek bekâr kaldığı gibi, dullar da evlenemez. Bazan, bazı kız ailelerinin, bu parayı veren kişiye, kızlarını, zorla nikâh ettikleri de görülen vakalar durumuna gelir. Bu uygulama ile çok kabarık "*başlık parası*" ödeyerek evlenen erkek, kız evinden de aynı fazlalıkta cihaz (çeyiz) istemeye başlar. Fakat, bu yola sapan bazı aileler ise buna yanaşmaz. İslâm hukukunu zedeleyen, devletin aile kurumunu sarsan bu uygulama, bölgede epeyce huzursuzluğa neden olur ve büyük ihtimalle bölge kadılarından (veya naiblerinden) biri veya birkaçı tarafından İstanbul'a "*arz-ı ilâm*"la bildirilir. Bunun üzerine Eylül sonları 1831 (Evâsıt-ı R.Âhir 1247) tarihinde Sivas Sancağı Mütessellimi Dergâh-ı Muallâ Kapucubaşısı olan Seyyid Safer'e, Sivas Nâibine, Sivas'a bağlı tüm kazalardaki kadı ve nâiblere, tüm şehir â'âyân, eşraf ve vücuh-ı ahalisine hitaben yazılıp, 6 yıl 4 ay sonra, yani 22 Ocak 1838 (25 Şevval 1253) tarihinde Harut Şer'iyye Siciline kaydedilen bir "*Emr-i ferman-ı humayûnda* durum şöyle anlatılmaktadır: "...*ehl-i İslâmîden bermukteza-yı sened-i seniyye te'ehhül itmek murad idenler kefülleri olan nisâbı emr-i muaccle-i misli ile bi't-terâzi eylemeleri lâzım iken, Sivas Sancağı dahilinde bulunan karyelerde izdivaç itmek murad idenler tarafından insâ cânibine "başlık" nâmiyla sekizyüz ve bazen bin ve binbeşüz guruş akce i'ta olunmadıkça akd-i nikâh olunmaması adet-i hakimîn gûş olduğundan içlerinden ademü'l-iktidar olanlar bu sebeble bi'z-zarûri te'ehhül idemiyerek bu cihetle karye-i merkumede olan ricâl ve nisânın ekseri dul müddet-i tenakih ve tenasilden mahrum oldukları bu def'a bi'l-ihbar tahkik kılınıp, bu keyfiyyed şer'-i şerifin hilâfi ve zirâ-yı meyâmın irtizâ-yı mülûkâneme mugayir ve*

menâfi olarak şol emr-i mekruhun def' ve ref' şer'an ve diyâneten ehemmi ve elzem ve ser-vâyîn olduğuna göre karye-i merkûmede bulunan tâife-i nisavânın hâl ve şân ve şurût ve sâ mânlarına nazaran mehr-i misli yüzelli (150) ve nihayet ikiyüz elli (250) gurus ve seyyâ olacağı emr-i gayr-i mühim..." olduğu belirtildikten sonra tekrar mütesellim, kadı, nâib, â'yân ve vücuh-ı ahâli denilen görevlilere hitab ederek: "... bundan böyle karye-i merkûm ahalisinden te'ehhül murad idenlerin maktûca bulunanları kefülleri olan nisâbı ikiyüz elli (250) ve mütevassıt olanlardan yüzelli (150) ve bunların mâdûnu yüz (100) gurus mehr-i muaccel takdîr ve i'tâsı ile tezviç idüb bundan ziyâde "başlık" nâmıyla bir akçe ve bir habbe i'ta olunmaması ve nisâ cânibinden dahi minval-i muharrer üzere ahz olunacak nehr-i muaccel mikdarından ziyâde "cihazının" ve diğ er istishab itmek dâiyyesiyle tezviç maslahatından emrâr-ı vakt vukua gelmemesi esbabından istihsâline mübaderet ve şu kadar ki seniyye-i irade-i humayûnum yalnız mehr-i muaccel ve müeccel hakkında yekdiğ erin istihkak ve tahmilinden hâriç ittihaz olunan adet ve vetirenin men' ve tereccâyin-i münhasıl olub zinhar bu vesile ile mislen ahz ve itâ sebebe mebni tezvevûç-i istimyân-i nisavânın kefülleri olmayan Zeyd ve Amr cebren tezvevûç ve akd-i nikâh eylemek misüllü mugayir-i şer'-i şerifi zulm ve teaddiyân dahi kat'an Rızâ-yı Humayunum olmadığı âşikâr olduğuna binaen işte ana göre inzâr-i irâde-i seniyyeme ihtimam eylemeniz fermanım olmağın tenbihen ve tahrîren işbu emr-i celil-i kadrime ısdar ve ... tisyâr olunmuşdur. İmdi vusûl-i emr-i şerifimde suret-i irade-i seniyyemi kat'an karye-i merkûme ahalisine irâde ve tefhim birle muceb ve muktezâsı üzere amel ve hareket olunması hususuna ikdâm ve gayret eylemeniz İrade-i Aliyyem muktezâsından idiğ ü ve hilâf-ı şer'-i şerif-i garra ve mugayir-i emr-i rıza vaz' ve hilâf vukuna bir veçhine rıza-yı şerifim olmadığı malumunuz oldukda ber-veçh-i meşruh üzere amel ve hareket ve işbu Ferman-ı Humayunumu Sicill-i Mahfuz'a kayd ve sebt..." edilerek ferman-ı âlişanın emri ile şer'-i şerifin hükümelirini uygulanarak mehîr'in dışında "başlık parası"nın yasaklanmasını istemektedir⁶⁸. Önemine binaen, tam metnini vermeye çalıştığımız bu ferman'da Şer'î ve Örfî hukuka göre alınıp verilen 100 ile 250 gurus arasında değ işen mehîrlerin alınıp verilmesi emredilirken, 800, 1000, 1500 gurus'a varan "başlık parası"nın İslâmî ve Örfî olmadığı için yasaklandığı, İslâm hukukuna mugayir olarak verilen mehîr (veya kanunsuz alınan başlık) miktarına denk

⁶⁸ HŞS.; 393/18. Fermanın yazılış tarihi ile Harput Mahkemesine gelişi arasında çok fazla süre var. Sanıyorum 1831'de yazılan bu ferman İstanbul'dan (veya Sivas Eyalet Merkezinden) tarihi değ iştirilmeden 1838'de tekrar yazılıp, te'kit edilmiş olmalıdır.

cihaz (çehiz) istenemeyeceği, yine İslâm hukukuna aykırı olarak, kızların, velileri tarafından zorla başkalarına nikâhlanamayacağı, günün şartlarına göre malî durumu iyi olanların 250 guruş, orta halli olanların 150 guruş, fakir olanların ise 100 guruş mehr-i muaccel ve mehr-i müeccel vereceğini, Sivas Sancağı ile ona bağlı kaza ve köylerin buna uyması, mütesellim, kadı, naib, â'yân, eşref ve vücuh-ı ahali gibi ehl-i örf ve ehl-i şer' mensuplarının bu hükümleri sıkı sıkıya uygulamaları istenmektedir. Sosyal bir problem durumuna gelen "başlık parası" konusuna, devletin, özel bir ferman çıkarmış olması dikkat çekici bir durumdur. Devlet, İslâm hukukunu uygulamayan zümrelere karşı, Örfî emir çıkartarak, İslâmî prensipleri uygulamak istemiştir. Bu uygulama ile İslâmî olmayan geleneklere fırsat verilmemiş olmaktadır. Başlık konusunun, günümüzde dahi sosyal bir mesele olduğu herkes tarafından bilinmektedir.

Bu geleneklerin dışında kalan "kalın" ve "halat" alıp-verme adetlerini Sicillerden tespit etmek mümkün olmadı. Fakat yaptığımız yüzey araştırmalarında, Maraş, Siverek, Suruç, Urfa dolaylarında, İslâmî statüye sokulmuş olarak "kalın alıp-verme" adetinin yaşadığını, Elazığ, Diyarbakır, Tunceli, Bingöl ve Muş çevrelerinde "başlık" şeklinde alınıp verilen paralara, "kalın" kelimesinden bozma "Gelin" denildiğini, Elazığ ve Tunceli yöresinde evlenecek kızın dayasına "halat" adı altında belirli bir para veya silâh verildiğini tespit ettik⁶⁹.

e - Cihaz Yapımı

Moğollarda, Orta Asya Türkleri arasında, güveyi adayının kız evine verdiği "kalın veya sep" adlı paraya karşılık, kız evi de belirli bir cihaz (çehiz) getirirdi. Cahiliye Çağı Arapları arasında böyle bir adet varlığına rastlanmamaktadır.

İslâm dini zuhur ettiği zaman, bu konuyu da mehir konusu gibi, yasal prensiplere bağlamayı ihmal etmemiştir. Erkeğin mehir vermesini şarta bağlarken, verilen mehire denk cihaz (çehiz) istenemeyeceğini veya kız evinin böyle bir şartla zorlanamayacağını hükme bağlamıştır. Bu hükümleri uygulayan Osmanlı kadıları da aynı doğrultuda kararlar vermiştir.

Cihaz yapımı, yapılan cihazın çeşitleri Anadolu'nun değişik bölge ve şehirlerinde farklı biçimlerde uygulanırken Harput ve Çemişgezek'te de ken-

⁶⁹ "Kalın" kelimesi Türkmenler arasında aynen "kalın" şeklinde telaffuz edilirken, Gürmançlar arasında "Gelin" şeklinde telaffuz edilmektedir.

dine özgü biçimde uygulanmaktaydı. Harput'ta evlenen bir kız 2 takım zenne elbise, püsküllü fes, 1 entari, 1 yelek, 1 hırka, 2 yazma, 1 Acem şalı, 2 havlu, 1 kat yatak, 1 sutası, 1 tava, 1 sitil, 1 sahan, 1 bakır üsküre (sutası) vb. gibi eşyaları cihaz olarak getirirken⁷⁰, Çemişgezek'te ise elbise, yemeni, çarşaf, kundura, yatak vb. gibi eşyalar getirilmekteydi⁷¹. Bu örneklerde görüldüğü gibi, Harput ve Çemişgezek'te evlenen bir genç kız, bu tür cihaz getirmekte ve boşanma gibi bir durum hasıl olunca da geri götürmekteydi.

3 - Evlilik Gelenekleri

Yukarıda belirttiğimiz şekilde, evlenmeden önce yapılması gereken usul ve adetleri yerine getiren kız ve erkek evliliğe adım atmış oluyordu.

Orta Asya Türkleri arasında bazı istisnalar hariç tutulursa, poligami (çok evlilik) usulüne pek rastlanmaz, Genellikle yaygın olan evlenme biçimi monogami (tek evlilik) şeklindedir. İslâm hukuku ise, bu konuyu kendine özgü biçimde çözümlenmiştir. Değişik ayet ve hadislerde geçerli mazeretin olması, hanımlar arasında mutlaka adaletin sağlanması şartıyla 4 kadına kadar evliliğe müsaade edilmiştir⁷². Ama Hz. Peygamber'in hadislerinde ise, en hayırlı evliliğin tek kadınla olması tavsiye edilirken, hanımlar arasında mutlak adaletin sağlanması⁷³ şartıyla, bu kapı hemen hemen kapatılarak tek kadınla evlenme usulü kabul edilmiş gibidir. İslâm hukukunun müsaade etmesine rağmen, Harput ve Çemişgezek'te yaşayan Müslüman ve zimmî sivil kesim arasında, poligami usulünün rağbet görmediğini tespit etmekteyiz.

Acaba askerî aileler arasında durum neydi? Çok evlilik geleneği yaygın mıydı? Bu soruları doğru olarak cevaplandırabilmek için, örnekleme yöntemiyle Harput Şer'iyye Sicillerine yansıyan 44, Çemişgezek Sicillerine

⁷⁰ HŞS.; 350/45; 381/27, 60; R. Özdemir; "Harput'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı" adlı tebliğ.

⁷¹ ÇŞS.; 387/309.

⁷² "...sizin için helâl olan (diğer) kadınlardan ikişer, üçer, dörder olmak üzere nikâh edin..." Nisa Suresi, Ayet, 3; "Kadınlardan adalet (ve müsavatu tatbik) etmenize ne kadar hırs gösterirseniz, asla güç yetiremezsiniz..." Nisa Suresi, Ayet, 129 (Bkz. H.B. Cantay; *KHMK.*, c.1, 117-118, 124-125, 145; BİDY. KKTA. s. 76, 81, 98; E.H. Yazır; *HDKDT.*, c. 2, s. 1269-1270, 1318-1319, 1325, 1329, 1330 vd.).

⁷³ Zevceler arasındaki "adalet", yedirme, giydirme, barındırma, zevci muamele, sevgi vb. hususlarda tam bir eşitliktir. Bu temin edilemeyince -ki temini hemen imkânsızdır - bir zevce ile iktifa etmek zarûridir..." Bu (bir tek zevce veya cariyeye) sizin (haktan) eğrilip sapmamanıza daha yakındır" (Nisa Suresi, Ayet, 3) kaydında asıl olan kâidenin, yani adalet kâidesinin bir tek zevce ile evlenmekten ibaret olduğunun açık bir delilidir (Bkz. H.B.Cantay; *KHMK.* c. 1, 118).

yansıyan 16 olmak üzere toplam olarak 60 askerî ailenin muhalefatını örnek olarak aldık⁷⁴. Bu tereke sahiplerinin tamamı 4. Orduya bağlı (bazıları 6. ve diğer Ordulara bağlı) Nizamiye, Redif ve Jandarma sınıfından olan zabıt, er ve yardımcı personeldir. Bu 60 askerin rütbe ve sınıfı da şöyledir (Bkz. Tablo-I). Tabloda görüldüğü gibi, Vali ve Paşalardan en alttaki ere kadar değişik kesimler örnek içine alınmaya çalışılmıştır. Bu örneklerden, 16 tanesi (tüfekçi ustasıyla beraber) (yani % 26,66'sı subay kesimine, 44 tanesi (yani % 73,33'ü) de er zümresine aittir.

TABLO - I

1890-1919 TARİHLERİ ARASINDA, MAMURATÜ'L-AZİZ VE ÇEMİŞGEZEK'TE ÖRNEK ALINAN 60 ASKERİN RÜTBESİ

Sıra No	Askerlerin Rütbeleri	Sayıları	Bütün İçindeki Oran (%)
1	Mamuratü'l-Aziz Valisi (Paşa)	1	1,66
2	Mirliva Paşa (Tuğgeneral)	3	5
3	Binbaşı (Ağa)	1	1,66
4	Yüzbaşı (Ağa, Efendi)	3	5
5	Mülâzım-ı Sani (Efendi) (Üsteğmen)	2	3,33
6	Mülâzım-ı Evvel (Ağa) (Teğmen)	2	3,33
7	Doktor (Zimmî)	1	1,66
8	Ser-Çavuş (Efendi) (Başçavuş)	2	3,33
9	Tüfenkçi Ustası (Ağa)	1	1,66
10	Kanun Çavuşu	1	1,66
11	Çavuş	5	8,33
12	Onbaşı	4	6,66
13	Bölük Emni	1	1,66
14	Borazancı Er	2	3,33
15	Er	31	51,66
	Toplam Subay Sayısı	16	26,63
	Toplam Er Sayısı	44	73,30
	Genel Toplam	60	

⁷⁴ HŞS., 394/4, 5, 16, 17, 18, 19, 20, 42, 59, 67, 92, 118, 127, 133, 165, 167, 196, 208, 233, 234, 241, 242, 246, 247, 253, 257, 275, 289, 331, 347, 365, 370, 379, 381, 382, 397, sayfalardaki tereke kayıtları ile diğer belgeler örnek alındı.; ÇŞS., 387/36, 38, 39, 41, 42, 46, 51, 102, 142, 165, 170, 199, 272, 294, 315, 325. sayfalardaki tereke kayıtları ile diğer belgeler örnek alınmıştır.

Bu 60 askerî zümrenin, evlilik durumları da şöyledir (Bkz. Tablo -II).
Tabloda görüldüğü gibi, 16 subaydan 5 tanesi (% 31,25'i) tek evli, 5 tanesi

TABLO - II

1890 - 1919 TARİHLERİ ARASINDA MAMURATÜ'L-AZİZ VE
ÇEMİŞGEZEK'TE OTURAN ASKERLERİN EVLİLİK DURUMLARI

Sıra No.	Evli veya Bekâr Askerlerin Rütbesi	Kaç Askerin Örnek Alındığı	Evlilik Durumları					Düşünceler
			Bir Kadınla Evli Olanlar	İki Kadınla Evli Olanlar	Üç Kadınla Evli Olanlar	Dört Kadınla Evli Olanlar	Bekâr Olanlar	
1	Mamuratü'l-Aziz Valisi (Paşa)	1	-	1	-	-	-	Hanımının birisi M. Aziz'de birisi de Maraş'tadır.
2	Mirliva Paşa	3	2	1	-	-	-	İki evlinin, hanımının birisi M. Aziz'de birisi de Behisni'de (Besni), tek evli olanın birisinin hanımı yanında diğerinin ki ise İstanbul'da oturuyor.
3	Binbaşı (Ağa,)	1	-	-	-	-	-	Evli, ya da bekâr olduğu belli değil, ama belgede bekâr görünüyor.
4	Yüzbaşı (Ağa, Efendi)	3	1	1	-	-	1	İki evli olanın birinci hanımı ölmüş, birisinin de evli veya bekâr olduğu kesin belli değil.
5	Mülâzım-ı Sani (Ef.)	2	-	-	-	-	2	Belgede bekâr görünüyor.
6	Mülâzım-ı Evvel (Ağa)	2	1	1	-	-	1	İki evli olanın birinci hanımı ölmüştür.
7	Doktor (Zimmî)	1	-	-	-	-	1	Belgede bekâr görünüyor.
8	Ser-Çavuş (Efendi)	2	1	-	-	-	1	Belgede bekâr görünüyor.
9	Tüfekçi Ustası (Ağa)	1	-	1	-	-	-	Hanımın birisi M. Aziz'e bağlı Hüseyinik köyünde, birisi de İstanbul'da oturmakta.
10	Kanun Çavuşu	1	-	-	-	-	-	Belgede bekâr görünüyorlar.
11	Çavuş	5	3	-	-	-	2	" " "
12	Onbaşı	4	-	-	-	-	4	" " "
13	Bölük Emini	1	-	-	-	-	1	" " "
14	Borazancı er	2	-	-	-	-	2	" " "
15	Er	31	13	1	-	-	17	" " "

(TABLO - II'nin devamı)

TEK VE ÇOK EVLİLİK ORANLARI

Subay ve Er	Ölçü Alınan Subay ve Er Miktarları	Oran (%)	Düşünceler
Subaylarda tek evlilik oranı	5 kişi	31,25	16 subay ölçü alınmıştır.
" çok " "	5 "	31,25	16 " " "
" bekâr "	5 "	31,25	16 " " "
Erlere de tek " "	16 "	36,36	44 Er " "
" çok " "	1 "	2,27	44 " " "
" bekârlık "	27 "	61,36	44 " " "
Subay ve erlerde tek Ev.or.	21 "	35,00	60 Subay ve er öl. alın.
" " çok "	6 "	10,00	60 " " "
" " bekârlık	32 "	53,33	60 " " "
Aynı çatı altındaki tek ev. or.	21 "	35,00	60 " " "
" " " çok "	4 "	6,66	60 " " "

(% 31, 25'i) 2 evli , 5 tanesi de (% 31,25'i) bekârdır. Bu iki evli olan 5 subaydan, 2 tanesinin birinci hanımları ölmüş olduğu için, aynı çatı altında iki evli olan subay sayısı 3'e yani % 18,75'e düşmektedir. Bu iki evli olanlardan birisi Vali, birisi Mirliva, birisi de Tüfekçi ustasıdır. Valinin birinci hanımı Maraş'da, Mirliva'nın birinci hanımı Behisni'de, Tüfekçi Ustasının birinci hanımı da İstanbul'dadır. Üçünün de oğulları ve kızları vardır. İkinci evliliği yapmak için tek mazeretleri, birinci hanımlarının yanlarında bulunmayışlarıdır. Ama isteselerdi, birinci hanımlarını yanlarına getirmeleri mümkün olurdu. O nedenle, bu subayların ikinci evliliği, mazeretsiz ve isteyerek yapmış olduklarını söylemek mümkündür.

Er zümresinde çok evliliğe daha az rastlanmaktadır. 44 erden 16 tanesi (% 36,36'sı) tek evli, bir tanesi (% 2, 27'si) 2 evli, 27 tanesi de (% 61,36'sı) bekârdır. Subaylarda iki evlilik oranı % 31,25, % 18,75 arasında (birinci hanımların sağ veya ölü oluşuna göre) değişirken, erlerde % 2,27 civarında kalmaktadır. Subay ve erlerden aynı çatı altında 2 evli olan (birinci hanımı ölenler tek evli kabul edildi) üçü subay biri er olmak üzere 4 kişidir. Bunların 60 asker içindeki oranı ise % 6,66'dır. Ölçü alınan askerlerden sadece bir tanesinin zimmî olması nedeniyle, bu sonuç, Müslüman subay ve erlerin evlilik uygulaması ile geleneklerini yansıtmaktadır.

Bu sonuçlara göre, İslâm hukukunun belirli şartlarla dört evliliğe kadar müsaade etmesine rağmen, Ankara, Kırşehir, Tokat ve Trabzon'da olduğu gibi, Mamuratü'l-Aziz ve Çemişgezek'te oturan askerilerin poligami usûlüne itibar etmediğini, hele hele 3 ve 4 evliliğe hiç itibar etmediğini açıkça göstermektedir. Mamuratü'l-Aziz ve Çemişgezek'te oturan askeriler arasında tespit ettiğimiz bu sonuçlar, 1631-1919 tarihleri arasında, Sivil Harput ailesini incelerken tespit ettiğimiz sonuçlara da denk düşmektedir⁷⁵. Yine bu sonuçlar XVI. yüzyılın sonlarında Anadolu'dan geçen Alman Protestan Papazı Salamon Schweigger'in "... çok karılık yoktur. Herhalde bu işi denemiş, dert ve masrafa neden olduğunu anlayıp vazgeçmişler..." müşahadesiyle bütünlük arz etmektedir⁷⁶.

Anadolu'nun çeşitli kentlerinde itibar görmeyen *Poligami*'nin, M. Aziz ve Çemişgezek'te oturan askeriler arasında da itibar görmediğini söylemek mümkündür.

4 - Nafaka Tayini

Nafaka, çıkmak, gitmek, sarf etmek manalarını taşıırken, fıkıh ıstılahında ise, yeme, giyinme, barınma ve bunlara tabi olan şeylere denmektedir.

İslâm hukukuna göre, evin reisi erkektir. Erkek, kadın ve çocukların kimseye muhtaç olmayacak şekilde yeme, içme, giyinme, barınma vb. ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlü tutulmuştur. Eğer erkek, bu yükümlülüğü yerine getirmiyor, veya değişik nedenlerle getiremiyorsa, mahkeme kararıyla bu görevin nerede ve nasıl yerine getirileceği tayin edilecektir⁷⁷.

Evin reisi olan babanın, korumakla görevli olduğu karısı ve çocuklarının yeme, giyinme ve barınma ihtiyaçlarını yanlarında bulunduğu sürece karşılamakla yükümlü tutulduğu gibi, belden kaybolması, çok uzaklara gitmesi, iflas edip fakir düşmesi vb. gibi durumlarda bile nafakalarını karşılaması emredilmektedir⁷⁸. Bu fıkıh hükümlerinin yanında, bazı ayet ve hadisler de konuyu çok daha bariz olarak açıklamaktadır⁷⁹.

⁷⁵ R. Özdemir, "Harput'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı" adlı tebliğ.

⁷⁶ İ. Ortaylı; *a.g.m.*, s. 37.

⁷⁷ Ö.N. Bilmen; *a.g.e.*, c. 2, s. 444-488. Bu sayfalarda ayrıntılı bilgi verilmektedir; A.Akgündüz; *a.g.e.*, s. 183-192.

⁷⁸ Ö.N. Bilmen; *a.g.e.*, c. 2, s. 444-488; A.Akgündüz; *a.g.e.*, 183-192. Bu iki eserde de değişik çözümler üzerinde durulmaktadır.

⁷⁹ "...(yine) sana hangi şeyi nafaka vereceklerini sorarlar. Deki; "ihtiyacınızdan artanı (verin)..." Bakara Suresi, Ayet, 219 (Bkz. E.H. Yazır; *HDKDT.*, c. 2, s. 760-761; H.B. Çantay;

Harpur ve Çemişgezek Şer'iyye Sicilleri incelendiği vakit, bu İslâmî hükümlerin aynen uygulandığını görmekteyiz.

Evin reisi olan baba, (veya koca) eşinin veya çocuklarının günlük yeme, giyinme ve barınma ihtiyaçlarını karşılamaz veya karşılayamazsa, karısı veya büyük çocukları veya çocukları küçükse vasileri veya nâzırları mahkemeye müracaat ederek babaları (veya kocası) malından "günlük" veya "aylık" esasına göre "nafaka ve kisve baha" adı altında belirli bir ücret takdir ettirip, kullanmaları yolunda izin alıyorlardı. Aynı uygulamadan, M. Aziz ve Çemişgezek'te oturan askerî ailelerin de yararlandığını görmekteyiz. Meselâ: 10 Ocak 1907 (25 Zilkade 1324) tarihinde, Çemişgezek'in Çukur Mahallesi'nde oturan Fatma binti Osman adlı kadın, iki küçük çocuğuyla beraber Çemişgezek Mahkemesine müracaat ederek, kocası Abdülhalim bin Hüseyin'in Redif Taburları ile Yemen'e gittiğini, çocuklarına nafaka bırakmadığını, şimdi çocukların şiddetli nafakaya ihtiyacı olduğunu, kocasının, Hasan Efendi elinde bulunan nakit parasından yeteri kadar "nafaka ve kisve-baha" tayin edilmesini ister. Şahitleri dinleyen mahkeme durumu değerlendirdikten sonra, çocuklara şehriye (aylık) 30'ar guruştan 60 guruş "nafaka ve kisve-baha" tayin edip, vasileri olan annelerinin bu parayı harcamasına izin ve "hüccet-i şer'iyye" verir⁸⁰. Bazan, kocası uzaklara giden kadınlar, mahkemeye müracaat ederek kocası malından kendilerine yeteri kadar "nafaka ve kisve-baha" tayin edilmesini isteyebiliyorlardı. Meselâ: 4 Nisan 1906 (10 Safer 1324) tarihinde, Çemişgezek'in Çukur Mahallesi'nde oturan Zeynep Hatun adlı kadın mahkemeye müracaat ederek İstanbul'a giden kocasının kendine "nafaka ve kisve-baha" bırakmadığını, şimdi kocası malından kendine yeteri kadar "nafaka ve kisve-baha" tayin edilmesini ister. Şahitleri dinleyip durumu değerlendiren mahkeme, kocası malından yevmî (günlük) 60 para takdir ederek, izin ve "hüccet-i şer'iyye" verir⁸¹. Aynı uygulamaları Harput'ta da (M. Aziz) görmekteyiz⁸².

KHMK., c. 1, 58); Ebu Mesud'dan (r.a.) rivayet edilen bir hadiste "Her hangi bir Müslüman kendi ehline - Allah'ın rızasını kast ederek - infak edip zarurî ihtiyaçlarını te'min ederse, bu infak o Müslüman için sadaka olur" buyrulmaktadır. Ebu Hureyre'den (r.a.) rivayet edilen kutsî bir hadiste "... Ey mümin, nafaka vermeğe nafakası üzerine vâcip olan alie efradınla başla, sonra başkalarına sarfet. Aile efradının nafakaları verilmezse kadın der ki; ya beni besle, yahud yakamı bırak; Hizmetçi de; Beni besle, beni çalıştır, der; Çocuk da; beni kime bırakırsın? der." buyrulmaktadır (Bkz. *Buhari*; c. 11, s. 271-273); S.Ş. Ansay; *a.g.m.*, s. 30-31; İ. Ortaylı; *a.d.m.*, s. 38-39.

⁸⁰ ÇSS., 387/294.

⁸¹ ÇSS., 387/270.

⁸² R.Özdemir, "Harpur'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı" adlı *tebliğ*.

5 - Boşanma (Mufarakat, Muhalaa) ve Zina

Lügatta iki şeyin birbirinden ayrılması, fıkıh ıstılahında ise “zevciyyet bağlarının çözülmesi” manalarına gelmektedir.

İslâm dini değişik hükümlerle evlenmeyi teşvik ederken, boşanmayı ve boşanmaya sebep olan zina, saygısızlık, hakka tecavüz vb. gibi fiilleri de yasaklamıştır⁸³. Eğer bütün çabalara rağmen, birlik ve uyum sağlanmazsa, “talâk-ı bain” (üç talakla kadını boşayıp bir daha dönmeme), “talâk-ı ric’i” (iddet müddeti bitmeden kadına dönme) vb. gibi usullerle “muhalaa” ve “mufarakat” (boşanma) caiz görülmüştür. Bu şekilde boşanan kadın “iddet müddeti” denilen üç hayız (3 ay) müddeti kadar bekledikten sonra yeniden bir başkası ile evlenebiliyordu. Bu üç ay süresince eski kocası da “iddet nafakası” adı altında belirli bir para ödüyordu. 1905 (1323) tarihlerinde, Çemişgezek’te, “iddet nafakası”nın miktarı 200 guruş (daha az veya daha çok olması mümkündür) civarında idi⁸⁴.

Harpur ve Çemişgezek Sicillerine yansıyan “boşanma hüccetleri” nde, ayrılık sebebi olarak; “aramızda zindegâne olmadığından” veya “aramızda hüsn-i muaşeret olmadığından” veya “aramızda hüsn-i imtizaç olmadığından” veya “aramızda adem-i imtizaç olmadığından” veya “aramızda adem-i imtizaç”tan dolayı vb. gibi durumlar gösterilirken, zina gerekçesinin gösterildiğine hiç rastlamadık. Bazı kişiler ise hiç gerekçe göstermeden “boşadım” diyerek evliliğe son verirken, bazıları da “nezir”e bağlı olarak (bu işim olursa karım boş olsun gibi) evliliğe son verebiliyordu⁸⁵.

Ayrılıklardan, boşama veya boşanma hakkını erkekler kullandığı gibi, kadınlar da kullanabiliyordu. Meselâ: 25 Ocak 1903 (25 Şevval 1320) tarihinde, Çemişgezek’e bağlı Ulukale köyünde oturan Hayriye binti Şerif bin Yusuf adlı kadın Çemişgezek mahkemesine gelerek 5 ay önce “mehir ve nafaka” almamak kaydıyla kocasından boşandığını, şimdi eski kocasının evliliğine mani olduğunu beyan ederek, bu duruma engel olunmasını ister. Mahkemeye çağrılan eski kocası Bekir bin Saidullah’a sorular. Kocası;

⁸³ Bu konudaki ayet ve hadislerin metinleri dipnot 4, 6, 8, 38, 39, ve 40’da verilmiştir.

⁸⁴ ÇŞS.; 387/246.

⁸⁵ ÇŞS.; 387/172, 207; HŞS.; 392/8; 181/27; R. Özdemir; “Harpur’ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı” adlı tebliği; Bu tebliğde çok çeşitli örnekler verilmiştir. R. Özdemir; “Tokat’ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı”, TTT., s. 116-119.

"Benim aklım başımda değildi. Boşadığımı hatırlamıyorum" diyerek boşanma olayını inkâr ederek karısına tekrar sahip olmak ister. Fakat kadın, şahitler getirerek, boşanma olayını isbat ederek evliliğe son verir⁸⁶. Görüldüğü gibi koca evliliği istemesine rağmen kadın kabul etmemiştir. Bu tür kâideler sivil kesim için geçerli olduğu gibi, askerî kesim için de geçerliydi. Osmanlı mahkemelerinin verdiği bu tür kararlar tamamen İslâm hukukuna uygunluk göstermektedir.

Orta Asya Türkleri arasında zina hiç hoş karşılanmayıp yasaklanmıştır. İslâm hukuku da bu konuyu ele alarak kendine has kaidelerle yasaklanmıştır. Bu yasalara uymayan bekârlara "hat" cezası öngörülürken, evli erkek ve kadınlardan zina yapanlara da "recm" cezası öngörülmüştür. Zinanın sübut bulunduğunu tespit edip ceza verebilmek için, 4 erkek şahidin aynı anda, aynı yerde ifade farkı olmaksızın zinanın sübut bulunduğu yolunda şahitlik yapmaları gerekmektedir. Bu ise çok zor bir durumdur. O nedenle, Osmanlı kadınları 1680'de verilen "recm" ve "idam" cezası dışında, zinanın sübut bulunduğu kararına varamamış ve verilen kararlar hep zina isnadı durumunda kalmıştır. Bunun dışında mahalleden veya şehirden sürgün cezaları veya "tevbe-i istigfar" cezaları verme yoluna gitmiştir⁸⁷. M. Aziz ve Çemişgezek'te incelediğimiz askerî ailelerde ise zinaya rastlanmamaktadır.

VI - Doğum Olayları ve Çocuk Sayısı

İslâm hukukuna göre baba, ailenin reisidir. Aile içinde kadının koca üzerinde hakları olduğu gibi, çocukların da baba üzerinde hakları vardır. Baba, Çin'de, Hindistan'da İran'da Moğollar'da Cahiliye Çağı Araplarında olduğu gibi çocukları atamaz, kız ve oğlan çocuğu şeklinde de ayırım yapamazdı. Birçok ayet ve hadisler, bu konularda, babalara yasaklamalar getirdiği gibi, bunları belirli hukukî presiplere bağlamayı da ihmal etmemiştir⁸⁸.

⁸⁶ ÇŞS.; 387/207, 233; R. Özdemir; "Harput'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı" adlı *tebliğ*. Bu uygulama, Osmanlı toplumunda kadının yerini göstermesi bakımından önemlidir.

⁸⁷ R. Özdemir; "Harput'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı" adlı *tebliğ*; R. Özdemir; "Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı", *TTT.*, s. 116-119; Ayrıca bkz. dipnot, 38, 39, 40.

⁸⁸ "... Anaya, babaya iyilik edin, Fakirlik endişesiyle çocuklarınızı öldürmeyin. Sizin de, Onların da rızkını biz vereceğiz..." En'am Suresi, Ayet, 151; "ana ve baba ile yakın hısımların bırakuklarından erkeklerle, ana ve baba ile yakın hısımların bırakuklarından kadınlara -azından da - farz edilmiş nasyb olarak, hisseler vardır" Nisa Suresi, Ayet, 34; "... kadınlara iyilikle muâşeret ediniz..." Nisâ Suresi, Ayet, 19; "Öyleyse sakın öksüze kötü muamele etme" Duhâ Suresi, Ayet, 9, Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de bu konularla ilgili birçok ayeti-i kerime bulmak

İslâm Dininin bazı hükümlerinde müminlerin çoğalmasi için doğum olayi teşvik edilirken, bazı hükümlerinde ise, plânlı gelişen aile yapısına cevaz verilmektedir⁸⁹. İslâm hukukunun bütün hükümleri çeşitli İslâm memleketlerinde aynı şartlarda uygulanamıyordu. Bölgelerin iklimi, coğrafi yapıları ile sosyo-ekonomik durumları bunu değişik yönlerden etkiliyordu.

1890-1919 tarihleri arasında incelediğimiz M. Aziz ve Çemişgezek şehirlerinde durum neydi? Doğum olayları ve çocuk sayısı hangi seviyede idi? Askerî gruplara göre çocukların dağılımı nasıldı? Bu soruları tam olarak aydınlatılabilmek için 1890-1919 tarihleri arasında M. Aziz şehrinde görev yapan ve değişik askerî sınıflara ait 44 askerî ailenin terekesini, 1890-1909 tarihleri arasında Çemişgezek'te görev yapan ve değişik askerî sınıflara ait 16 askerî ailenin terekesini ölçü olarak aldık⁹⁰. Bu iki şehirdeki askerîlerin çocuk sayılarını daha iyi vurgulayabilmek için ayrıntılı bilgileri tabloya dökmenin daha isabetli olacağı kanaatindeyiz (Bkz. Tablo-III).

mümkündür (Bkz. H. Yazır; *HDKDT.*, c. 2, s. 1270-1299, c. 3, s. 2090; H.B. Cantay; *KHMK.*, c. 1, s. 118, 120, 121; *DİBY.*; *KKTA.*, s. 148, 595); İbn-i Ömer (r.a.)'dan rivayet edilen bir hadiste Hz. Peygamber (a.s.): "hepiniz çoban yani muhafızısınız, ve hepiniz de maiyyetinizde bulunanların hukukundan mesulsünüz. Amirler maiyyetindekilerden muhafızdır. Aile reisi, aile efradının çobanıdır. Kadın da kocasının evi ve çocukları üzerinde muhafızdır. Hülâsa: hepiniz muhafızısınız ve hepiniz de idarenizde bulunanların hukukundan mesulsünüz" Hadisi Buhari ve Müslim rivayet etmiştir (Bkz. Muhyiddin-i Nevevî; *RS.*, c. 1, 324) Mugire İbn-i Su'be (r.a.)'dan rivayet edilen bir hadiste Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur. "Allah size analara isyanı, kız (mevûd) ları diri diri defni, verilecek borcun verilmemesini, verilmeyen bir şeyin alınmasını haram kıldı..." (Bkz. *Buhari*, c. 7, s. 292); Aynı mealde, Ubade bin es-Sâmit (r.a.)'dan rivayet edilen bir başka hadiste Hz. Peygamber (a.s.): "Allah'a (ibadette) hiçbir şeyi şerik etmemek, sirket etmemek, zina eylememek, evladınızı öldürmemek (hem kızları hem de oğlanları diri diri gömmek)..." buyurmuştur (Bkz. *Buhari*, c. 1, s. 34/6); Hz. Peygamber (a.s.) Veda Hutbesinde de şöyle buyurmuştur. "... Ey nâs, kadınların haklarına riayet etmenizi ve bu hususta Allah'tan korkmanızı tavsiye ederim. Siz kadınları Allah emaneti olarak aldınız. Ve onları namuslarını ve ismetlerini Allah adına söz vererek helâl ediniz. Sizin kadınlar üzerinde, onların da sizin üzerinizde hakları vardır..." (Bkz. *Buhari* c. 10, s. 397-407).

⁸⁹ H. Atay; *a.g.m.*, s. 228-232.

⁹⁰ *HŞS.*, 394/4, 5, 16, 17, 18, 19, 20, 42, 59, 67, 92, 118, 127, 133, 165, 167, 196, 208, 233, 234, 241, 246, 247, 253, 257, 275, 289, 331, 347, 365, 370, 379, 381, 382, 397. sayfalardaki tereke kayıtları ile diğer belgeler ölçü alındı; *ÇŞS.*, 387/36, 38, 39, 41, 42, 46, 51, 102, 142, 165, 170, 199, 272, 294, 315, 325. sayfalardaki tereke kayıtları ile diğer belgeler ölçü alınmıştır. Bkz. Dipnot, 71.

TABLO - III

MAMURATÜ'L - AZİZ (HARPUT) VE ÇEMİŞGEZEK'TE OTURAN
ASKERİ AİLELERİN ÇOCUK SAYILARI
(1890-1919)

Sıra No	Çocuk Sahibi Askerlerin Görev ve Rütbeleri	Görev yaptıkları şehir	Erkek çocuk sayısı	Kız çocuk sayısı	Çocuğu olmayan aile	Bekâr olan asker sayısı	Tabii olduğu askeri sınıf	Düşünceler
I - Zabıt Grubu								
1	M. Aziz Valisi (Paşa)	M.Aziz	3	4	-	-		İki evli..
2	Mirliva Paşa	"	3	3	-	-	6. Ordu	İki evli.
3	Mirliva Paşa	"	1	2	-	-	Redif	Bir evli.
4	Mirliva Paşa	"	3	1	-	-	"	Hanımı İstanbul'da oturuyor.
5	Binbaşı (Ağa)	"	-	-	-	Bekar	"	Bekar olması mümkün.
6	Yüzbaşı (Ağa, Ef.)	"	-	2	-	-	Jandarma	-
7	Yüzbaşı (Ağa, Ef.)	Çemiş	2	3	-	-	"	-
8	Yüzbaşı (Ağa, Ef.)	"	-	-	-	Bekar	Redif	Belgede bekâr görünüyor
9	Mülazım-ı Sani (Efendi)	M.Aziz	-	-	-	"	Nizamiye	" " "
10	Mülazım-ı Sani	Çemiş	-	-	-	-	"	" " "
11	Mülazım-ı Evvel (Ağa)	M.Aziz	-	1	-	-	-	-
12	Mülazım-ı Evvel	"	2	1	-	-	Redif	İki evli, birinci hanımı ölmüştür.
13	Doktor (Zimmî)	"	-	-	-	Bekar	Nizamiye	Belgede bekâr görünüyor.
14	Ser-Çavuş (Ef.)	Çemiş	-	-	-	"	"	" " "
15	Ser-Çavuş (Ef.)	"	-	1	-	-	Redif	-
16	Tüfekçi Ustası (Ağa)	M.Aziz	2	-	-	-	"	İki evli.
II - Er Grubu								
17	Kanun Çavuşu	M.Aziz	-	-	-	Bekar	Redif	Belgeye göre bekâr.
18	Çavuş	"	4	1	-	-	-	-
19	"	"	2	1	-	-	Redif	-
20	"	"	5	-	-	-	-	-
21	"	Çemiş	-	-	-	Bekar	Nizamiye	Belgeye göre bekâr.

(TABLO-III'ün devamı)

22	"	"	-	-	-	"	"	"	"	"
23	Onbaşı	M.Aziz	-	-	-	"	-	"	"	"
24	"	"	-	-	-	"	-	"	"	"
25	"	Çemiş	-	-	-	"	Nizamiye	"	"	"
26	"	"	-	-	-	"	"	"	"	"
27	Bölük Emini	"	-	-	-	"	"	"	"	"
28	Borazancı Er	M.Aziz	-	-	-	"	-	"	"	"
29	"	"	-	-	-	"	-	"	"	"
30	Er	"	1	1	-	-	Redif	Yemen'de şehit olmuş.		
31	"	"	1	1	-	-	-	-		
32	"	"	2	-	-	-	-	Yemen'de şehit olmuş.		
33	"	"	3	-	-	-	-	-		
34	"	"	1	1	-	-	-	-		
35	"	"	1	-	-	-	-	-		
36	"	"	3	1	-	-	-	-		
37	"	"	3	2	-	-	-	İki evli.		
38	"	"	1	-	-	-	-	-		
39	"	"	-	-	-	Yok	-	Çocuksuz		
40	"	"	2	1	-	-	-	-		
41	"	"	2	1	-	-	-	-		
42	"	"	-	-	-	Bekar	Nizamiye	-		
43	"	"	-	-	-	"	"	-		
44	"	"	-	-	-	"	"	-		
45	"	"	-	-	-	"	"	-		
46	"	"	-	-	-	"	"	-		
47	"	"	-	-	-	"	-	-		
48	"	"	-	-	-	"	-	-		
49	"	"	-	-	-	"	-	-		
50	"	"	-	-	-	"	-	-		
51	"	"	-	-	-	"	-	-		
52	"	"	-	-	-	"	-	-		
53	"	"	-	-	-	"	-	-		
54	"	"	-	-	-	"	-	-		
55	"	Çemiş	-	-	-	"	Nizamiye	-		
56	"	"	-	-	-	"	"	-		
57	"	"	1	1	-	-	"	-		
58	"	"	2	-	-	-	Redif	Yemen'de şehit olmuş.		
59	"	"	-	-	-	Bekar	Nizamiye	"	"	"
60	"	"	-	-	-	"	"	"	"	"
	Toplam		50	29	1	33				

(TABLO-III'ün devamı)

ZABİT VE ERLERE DÜŞEN ÇOCUK ORANLARI					
Sıra No	Zabit ve Erlerin Çocuk Durumu	Ölçü Alınan Zabit ve Er Miktarları	Çocuk Sayısı	Oran %	Düşünceler
1	Zabitlerin erkek çocuk say.	7	16	20.25	42 evli zabit ve erin 79 çocuğu vardır. Oranlar bu top. gör..
2	Zabitlerin kız çocuk say.	9	18	22.78	" " "
3	Zabitlerin kız ve erkek çocuk top.	16	34	43.03	" " "
4	Zabitlerin bekâr olanların say.	6	-	-	
5	Erlerin erkek çocuğu say.	16	34	43.03	79 çocuk toplamına göre
6	Erlerin kız çocuğu say.	10	11	13.92	" " "
7	Erlerin kız ve erkek çocuğu say.	26	45	56.96	-
8	Erlerden çocuksuz olanların say.	1	-	-	
9	Erlerden bekar olanların say.	27	-	-	
10	Zabit ve erlerin toplam erkek çocuk say.	23	50	63.29	79 çocuk toplamına göre
11	Zabit ve erlerin kız ço. top.	19	29	36.70	" " "
12	Zabit ve erlerin kız ve erkek çocuk top.	42	79	-	
13	Evli olan zabit ve erlere düşen ortalama çocuk say.	27	2,92	-	
14	Bekâr zabit ve er top.	33	-	55	60 askerî aileye göre
15	Evli zabit ve er toplamı	27	-	45	" " "

Tabloda görüldüğü gibi 60 askerin 27 tanesi (yani % 45'i) evli, 33 tanesi (yani % 55'i) bekârdır. Bu 27 evli zabit ve erin toplam 79 tane çocuğu var. Bu çocuklardan 50 tanesi (yani % 63, 29'u) erkek, 29 tanesi (yani % 36, 70'i) kızdır. Yine bu çocuklardan 16 tanesi (% 20,25'i) erkek, 18 tanesi (% 22,78'i) kız olmak üzere toplam 34 tanesi (yani % 43,03'ü) zabidlere, 34'ü (% 43, 03'ü) erkek, 11'i (% 13, 92'si) kız olmak üzere toplam 45 tanesi (yani % 56,96'sı) de erlere aittir. Bu rakamlara dikkat edilecek olursa erkek çocuğu sayısı kızlara göre 21 kişi (yani % 26,58) daha fazladır. Yine tabloya dikkat edilecek olursa 7 ve 6 çocuklu olanlar M. Aziz Valisi ile Mirliva Paşadır. İki

de 2 evlidir. 5 çocuklu olanlardan birisi Çemişgezek'te görev yapan Yüzbaşı, ikisi M. Aziz'de Çavuş, biri M. Aziz'de erdir. Yüzbaşı ve bir er iki evlidir. Bir Mirliva, bir er 4 çocuklu olup, ikisi de tek evlidir. Bir Mirliva, bir Mülâzım-ı Evvel, bir çavuş, üç erin 3'er çocukları olup, Mülâzım-ı Evvel birinci hanımı öldüğü için ikinci evliliği yapmıştır. Bir Yüzbaşı, bir Tüfenkçi Ustası, 6 erin ikişer çocuğu olup tüfenkçi ustası iki evlidir. Bir Mülâzım-ı evvel, bir ser-çavuş, iki er'in birer çocukları olup, hepsi de tek evlidir. Görüldüğü gibi iki evli olanlar daha fazla çocuğa sahip olmaktadırlar. Eğer 27 evli zabıt ve erin ortalama çocuk sayısını alacak olursak her aileye ortalama 2.92 çocuk düşmektedir. Bu rakamdan hareket ederek, bu dönemde, bu bölgede görev yapan askerî unsurların ortalama 3 çocuğa sahip olduklarını, bir askerî ailenin anne ve baba ile beraber 5 kişiden oluştuğunu söylememiz mümkündür.

VII - Sosyal Güvenlik Kurumları

I - Vasî Tayini

Vasî bir kimsenin mallarında veya çocuklarının işlerinde tasarruf etmek üzere nasb edilen kimsedir. Taşındığı sığata da "vasâyet" denir.

Vasiyyi Muhtar: Bir kimse tarafından vefatını müteakip terikesinde veya sair işlerinde tasarruf etmek üzere tayin olunan vasîdir.

Vesâyetin caiz olabilmesi için, bir kimsenin veya hakimin bir kimseyi vasî tayin etmesi, onun da kavlen veya fiilen kabul etmesi lâzımdır.

Bir kimsenin vasî olabilmesi için, âkil, bâliğ, hür, müstakim ve tasarrufunda tüm yetkileri kullanmaya hâiz olması lâzımdır.

Çocukların vasîleri, öncelikle babalar, babaların tayin ettiği vasîler, daha sonra sahih cedler (en yakın akrabalar), onların vasîleri, hiçbirini bulunmazsa hâkimin nasb ve tayin edeceği kişiler vasî olarak tayin edilebilir⁹¹.

İslâm hukuku evlenmeyi teşvik etmiş, kurulan aileyi kutsallaştırmış, bu yuvada doğan çocukları da ziyet olarak telakki etmiştir.

Küçük çocukların veya değişik nedenlerle geçimini temin edemeyen çocukların nafakası babaya aittir. Ailenin reisi olan hiç bir baba eşinin ve çocuklarının nafakasını temin etmekten kaçınmaz⁹². Nafaka tayini babaya ait-

⁹¹ Ö.N. Bilmen; a.g.e., c. 5, s. 116, 179-180, 189 vd.; A. Akgündüz; a.g.e., s. 246-262. Bu eserde vasîlik konusu çeşitli toplumların hukuklarıyla mukayeseli olarak incelenmiştir.

⁹² Dipnot, 76'da bu konudaki ayet ve hadislerinin metni verilmiştir.

tır. Eğer baba, sağlığında akli ve bedeni bakımdan değişik hastalıklara yakalanır veya çeşitli israf ile kötü alışkanlıklara mübtela olursa, ya kendi veya hâkim tarafından babanın küçük çocuklarına bakmak, malı üzerinde meşru tasarruflarda bulunmak üzere vasi tayini İslâmın prensiplerindedir⁹³. Yetim ve mağdur çocukların başına vasi tayin edilen kişi sınırsız yetki ve haklara sahip değildir. Yetimin malını istediği gibi tasarruf edemez, satamaz, zarara uğratabilir. Vasinin görev ve yetkileri çeşitli fıkıh hükümleri ile tayin edilerek, bir sosyal güvenlik kurumu oluşturulmuştur.

Buraya kadar belirttiğimiz konular İslâm hukukunun teorik hükümleridir. Şer'-i Şerifin bu kâidelerini uygulayan Osmanlı kadısı sivil ve askerî kesime nasıl bir uygulama getirmiştir? Yapılan uygulamalardan askerî aileler nasıl istifade etmiştir? Uygulamaların başarı ve başarısızlıkları nelerdir? Harput ve Çemişgezek Şer'iyeye Sicillerinden topladığımız belgelerle bu konuyu aydınlatmaya çalışacağız.

Askerî unsurlardan birisi hastalık, sakatlık gibi tabii rahatsızlıklar sebebiyle veya şehiden ölmesi halinde, bağlı bulunduğu askerî birlik tarafından M. Aziz veya Çemişgezek kadılarına veya nâiblerine⁹⁴ "Pusula", "İrsaliye" veya "Tahrirat" (resmî yazı) yazılıyordu⁹⁵. Bu resmî yazı üzerine harekete geçen mahkeme, çocukların en yakın akrabalarından "emin, müstakim, ashab-ı salah ve her veçhle umur-ı vesâyeti ru'yet ve idareye kadir" olan annelerini (veya babalarını), dedelerini, ninelerini, hala ve teyzelerini, amcalarını, bunlar olmaz veya "emîn, müstakim, ashab-ı salah ve muktedir" olmazlar ise mahkemenin uygun gördüğü "emîn, müstakim, ashab-ı salah ve muktedir" olan bir kimseyi vasi olarak tayin edip eline "vesâyet hüccet-i şer'iyesi" veriyordu. Meselâ: 12 Haziran 1898 (22 Muharrem 1316) tarihinde, 6. Orduda Mirliva olan Abdulkadir Paşa öldüğü zaman, küçük çocuklarına "emin ve müstakim" olduğu için karısı Hediye Hanım "hüccet-i şer'iyeye" ile vasi tayin

⁹³ Ö.N. Bilmen; a.g.e., c. 5, s. 180-202; "Sakin öksüze kötü muamele etme" Duha Suresi, Ayet, 9 (Bkz. H.B. Çantay; KHMK., c. 1, 118, 120, 211). Ayrıca dipnot 85'de bu konu ile ilgili başka ayet ve hadislerin metni verilmiştir.

⁹⁴ Bu tarihlere M. Aziz mahkemesi ile Çemişgezek mahkemelerine kadılar tayin edildiği gibi naibler de tayin ediliyordu. Sicillerde naib atamalarının fazlalığına bakılırsa, hizmet genel olarak naibler tarafından yürütülüyordu (Bkz. HŞS., 394/81, 86, (1898/1316); ÇŞS., 387/196, 291, 293, 336 (1908/1327)).

⁹⁵ M. Aziz'de oturan askerî birliklerin, mahkemeye yazdığı resmî yazıya "Pusula" denirken (Bkz. HŞS., 394/4, 5, 16, 17, 18 vd. (1892/1316)); Çemişgezek'te oturan askerî birliklerin, Çemişgezek mahkemesine yazdığı resmî yazıya da "İrsaliye" veya "Tahrirat" deniliyordu (Bkz. ÇŞS.; 387/191, 192, 195, 196, 199 vd.).

edilirken⁹⁶, 26 Eylül 1908 (29 Şaban 1326) tarihinde Mamuratü'l-Aziz Vilayeti merkezine tabi Şakafes (Şintil) (?) () köyünden olup, Çemişgezek'teki Redif-i Şahanenin birinci taburunda görev yaparken Yemen'de şehit düşen Hüseyin bin Osman bin Bekir'in küçük oğlu Osman ile küçük kızı Şahide'ye "... babaları müteveffa-yı merkûmdan mevrus emvâl ve eşyalarını hıfz ve hırsate ve tesviye-i umûrlarına kibel-i şer'den bir vasî nasb ve tayin olunmak ehem ve elzem olduğu ecilden sağırân-ı merkumanın ammirleri olub emin ve müstakîm ve her vechle umur-ı vesâyeti kema her hakkıhan ru'yet ve idareye muktedir..." olduğu için M. Aziz mahkemesi tarafından vasî tayin edilip, eline "hüccet-i şer'iyye" verilmiştir⁹⁷. Yine 4 Temmuz 1902 (27 Rebiyü'l-Evvel 1320) tarihinde, aslen Çemişgezek kazasının Türk Karadenk (.....) köyünden olup, Çemişgezek'in Kal'a Mahallesi'nde oturan ve Nizamiye sınıfı 76. Alayın 2. Taburunun 3. Bölüğünün 3. Hayme (çadır) efradından olan Süleyman bin Arif vefat eder. Durum 30 Haziran 1903 (17 Haziran 1318) tarihinde alay tarafından Çemişgezek mahkemesine bir "irsâliye" (resmî yazı) ile birdirilir. Bunun üzerine mahkeme yetim kalan çocuklara anneleri Güllü binti Lütfi'yi vasî tayin edip, eline "hüccet-i şer'iyye" verir⁹⁸.

Bazan ölen kişinin yakın akrabaları "emin, müstakim, ashab-ı salah veya vasilik görevini ru'yet" edemeyecek durumda olurlarsa ve bu durumu da ölenin mahallesindeki muhtar ve ihtiyarlar tarafından mahkemeye "ilmuhaber" (dilekçe) edilirse mahkeme bunların hiç birini vasî tayin etmeye güvenir bir kimseyi iki kişinin kefaletiyle vasî tayin ederek "hüccet-i ser'iyye" verebiliyordu. Meselâ: 15 Ocak 1903 (15 Şeval 1320) tarihinde M. Aziz vilayetine bağlı Dersim Sancağına tabi Çemişgezek kazasının Meydan mahallesinde oturup, Mekteb-i Rüşdiye Muallimi olarak görev yaparken ölen Numan Efendi bin Receb Efendi'nin Vehbi, Ayişe, Bedriye ve ana karnındaki dört çocuğu yetim kalır. Aynı mahalledeki muhtar ve ihtiyarların, mahkemeye sunduğu "ilmuhaber" de "... her ne kadar sağır sağırân-ı mezburânın amucaları var ise de mahallesinden verilen ilmuhaberde mezburî asahb-ı salâh ve müstakim olmadıklarından vesayet-i mezkûreyi ifaya muktedir olmıyacakları bi'l-beyân ..." edildiği için amcaları vasî tayin edilmeyip, yine küçüklerin uzaktan akrabaları olan Bospes (?) Ahmed Efendi bin İsmail adlı kişi,

⁹⁶ HŞS., 394/93.

⁹⁷ HŞS., 394/253.

⁹⁸ ÇŞS., 387/199.

Hasik-zâde İbrahim ve Hacı Yasin Muhsin'in kefaletiyle vasî tayin edilip eline "hüccet-i şer'iyeye" verilmiştir⁹⁹.

Yetimleri korumak için tayin edilen vasîlerin (veya nâzırların) görev süreleri sonsuz değildi. Küçük çocuklar büyüyüp kendilerini ve mallarını koruyabilecek duruma gelince mahkemeye müracaat edip vasîlerinin görevlerine son verdirip yetki ve tasarruf hakkını üzerlerine alabiliyorlardı. Meselâ: 3 Mayıs 1840 (Gurre-i Cemaziye'l-Evvel 1256) tarihinde Harput'un Mollakendi köyünde oturan Zeliha binti Mehmet bin Ömer adlı hatun Harput mahkemesine gelerek şöyle meram ve tekrar-i kelâm eder: "... ben bülûğa irdüm ve kendüm fâil-i muhtarım. Vekil ve vasiyye ihtiyacım yokdur deyü takrir-i sicill-i mahfuza kayd..." olunmasını isteyerek vasiinin görevine son verilip, kendisinin serbest bırakılmasını, bu uygulamayı isbatlayan "mahkeme hücceti"nin de kendine verilmesini ister¹⁰⁰.

M. Aziz ve Çemişgezek mahkemelerinin verdiği bu kararlar tamamen İslâm hukukuna uymaktadır. Yine mahkemenin verdiği bu kararlar askeri aileler için geçerli olduğu gibi, sivil aileler için de geçerliydi. Bu yöntemle bütün kesimler sosyal güvence altına alınmaya çalışılmıştır.

2 - Nâzır Tayini

Nâzır, vasiinin yapacağı tasarruflara nezârette bulunmak üzere müsi (mal sahibi) veya hâkim tarafından tayin olunan kişidir. Buna "müşrif" de denilmektedir. Bir kişi veya hâkimin, bir kimseyi nâzır tayin etmesi, onun da nâzırlığı kabul etmesi şarttır.

İslâm hukukuna göre, çocuk, mal vb. işler için bir veya birden fazla vasi tayini câiz olduğu gibi, nâzır tayini de câizdir. Fakat, nâzırın vasi gibi tasarruf yetkisi yoktur. Nâzır, sadece malı koruma konusunda, vasiye tercih edilmektedir. Hâkim, bir çocuk üzerine vasi tayin ederken, vasi ve çocuk üzerine nâzır da tayin edebilir¹⁰¹.

İslâm hukukunu uygulayan M. Aziz ve Çemişgezek kadıları (veya nâibleri) da aynı hükümleri uygulamıştır. Bir babanın ortadan kaybolması veya aile reisliği görevini yerine getirerek eşi ve çocuklarının nafakasını karşılamaması veyahutta ölümü halinde, mahkeme, çocuklarını büyütüp besleme, yedirip giydirmek, terbiye etmek, babanın çocuklara bıraktığı terekeyi

⁹⁹ ÇSS., 387/205; HSS., 394/108.

¹⁰⁰ HSS., 393/2.

¹⁰¹ Ö.N. Bilmen; a.g.e., c. 5, s. 116, 231 vd.; A. Akgündüz; a.g.e., s. 250-52.

koruyup tasarruf etmek için, “*emin, müstakim ve ashab-ı salâh*” (güvenilir, dürüst ve namazını kılan dini bütün kişi) olan bir kimseyi vasî olarak tayin ederken, yine “*emanet ile maruf ve istikâmet ile mevsuf ve umur-ı nezârete her veçhle ru'yet ve edaya muktedir*” olan akrabasından veya dışarıdan bir kimseyi nâzır olarak tayin ediyordu. Çoğu kere mahkemeye yardımcı olmak için ölen kişinin mahallesindeki muhtar ve diğer ihtiyarlar mahkemeye gelecek, güvendikleri dürüst, ahlâklı, namazını kılan, dini bütün nâzırlık görevini yerine getirebilecek akrabasından veya dışarıdan bir kimsenin adını vererek o kişi hakkında şahitlik yapıyorlardı. Harput ve Çemişgezek Sicilleri incelendiği vakit sivil ve askerî kesim için geçerli çeşitli örnekler tespit etmemiz mümkün olmaktadır. Meselâ: 11 Şubat 1900 (29 Teşrin-i Sani 1315) tarihinde Çemişgezek'e bağlı Ulukale köyünün Berzim mahallesinde oturan İsmail bin Ahmet vefat eder. Küçük yaştaki 4 erkek bir kız çocuğu yetim kalır. Durumu öğrenen Çemişgezek mahkemesi, olaya elkoyarak çocukları olan Yunus bin Ahmet'i de vasî ve çocukların üzerine nâzır olarak tayin etmiştir¹⁰². Yine 26 Mart 1899 (14 Zilkade 1317) tarihinde Harput'un Sara Hatun Mahallesinde oturan Ferraş Hacı Mehmet Efendi ibni Abdullah vefat edince yetim kalan iki küçük oğluna M. Aziz mahkemesi tarafından karısı Habibe binti Hasan “*Hüccet-i Şer'iyye*” ile vasî olarak tayin edilirken, bundan 3 gün önce yani 23 Mart 1899 (11 Zilkâde 1317) tarihinde çocukların amcaları olan Haffâf-zâde Abdurrahman Efendi İbni İsmail adlı kişi; “... *sağır-i merkûmun akrabasından olub, emanet ile maruf ve istikâmet ile mevsuf ve umûr-ı nezârti her veçhle ru'yet ve edaya muktedir idüğü mahalle-i mezbure muhtarı Mehmet Hanifi İbni Ahmet ve Seyyid Yusuf-zâde el-Hac Necib Efendi ibni Yusuf bin el-Hac Zülfikâr Ağa ile İbrâhim nâm kimesnelerin alâ-tarikü's-şâhade ihbarlarıyla inde's-şer'i zâhir ve mütehakkik...*” olduğu için vasî ve çocuklar üzerine nâzır tayin edilip eline “*nâzırlık hücceti*” verilir¹⁰³.

Bazı nâzır tayinlerinde, bu uygulamanın aksi de görülmekteydi. Anne (veya baba) nâzır olarak tayin edilirken, “*emin, müstakim, ashab-ı salâh ve muktedir*” olan yakın akrabalarından (veya dışarıdan) bir kimse vasî olarak tayin ediliyordu. Meselâ: 18 Aralık 1899 (5 Kanûn-ı Evvel 1315) tarihinde Çemişgezek'e bağlı Ulukale Köyünde ölen Aziz'in çocuklarına karısı nâzır olarak tayin edilirken, Amca-zâdeleri Halil bin Ömer de vasî tayin edilir¹⁰⁴.

¹⁰² ÇŞS., 387/106.

¹⁰³ HŞS.; 394/108.

¹⁰⁴ ÇŞS.; 387/106.

Nâzırların görevi de sonsuz değildir. Nâzırı oldukları çocukların büyümesi, kendilerini ve mallarını koruyacak duruma gelmeleri sonucunda, vasîlerde olduğu gibi, mahkeme hücceti ile nâzırlık görevleri de bitiyordu. M. Aziz ve Çemişgezek mahkemelerinin sivil ve askerî ailelere tatbik ettiği bu uygulamalar tamamen İslâm hukukuna uygunluk göstermektedir. Yine aynı uygulamalar Tokat, Trabzon, Kırşehir ve Ankara mahkemelerinin verdiği kararlara da uygunluk göstermektedir¹⁰⁵.

3 - Hacr-ı Terbiye

Hacr; Lügatta mutlaka men manasındadır. Tazyik, haram manasına da gelir. Akla da hacr denmiştir. Çünkü sahibini çirkin ve akibeti muzir şeylerden men eder. Fıkıh istilâhında ise, “Bir muayyen şahsı tasarruf-ı kavlisinden men etmektedir” ki, o şahsa bu hacrdan sonra “mehcûr” denir.

Tasarruf-ı kavliden men: O tasarrufu hükümsüz, gayri sabit ve gayri nâfiz addetmek demektir.

Hacr, fiilde geçerli değildir. Çünkü işin reddi mümkün olmamaktadır.

Kârla zararı ayırdedemeyecek kadar küçük olan çocuklar, akli dengesini kaybetmiş olanlar, cinnet getirenler, malını lüzümsüz yere sarf ederek israf edenler, ölüm döşeğindeki hastalar vb. kendilerine ait olan meşrû mallarını doğru olarak kullanmada, çeşitli engeller olduğu için İslâm fıkıhı bu gibilerin mağdur olacağını hesap ederek kullanım ve tasarruf hakkını yasaklamıştır¹⁰⁶.

İslâm hukuku, hacr'a maruz kalan kişilerle ilgilenmeyi, onların beslenme ve barınma ihtiyaçlarının giderilmesi, malların korunup en uygun şartlarda tasarruf edilmesi görevini babalarına, babalarının vasîlerine, velîlerine, velîlerinin vasîlerine, hâkimlere, hâkimler bulunmazsa cemaat-ı müslimine bırakmıştır¹⁰⁷.

Bu hükümler, Harput ve Çemişgezek kadıları (veya naibleri) tarafından sivil ve askerî ailelere aynen uygulanmıştır. Bir kişi öldüğü vakit, arkada kalan yetimlerini korumak, giyindirmek, besleyip barındırmak, eğitmek, malını

¹⁰⁵ R. Özdemir; “Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı”, *TTT.*, s. 123, 124; “Harput'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı”, adlı *tebliğ*. “Kırşehir'de Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Sayı, IX. s. 25; “Trabzon'da Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı” adlı *tebliğ*.

¹⁰⁶ Ö.N. Bilmen; *a.g.e.*, c. 7, s. 267-294 vd.; A. Akgündüz; *a.g.e.*, s. 260-2.

¹⁰⁷ Ö.N. Bilmen; *a.g.e.*, c. 7, s. 273-274 vd.; A. Akgündüz; *a.g.e.*, s. 260-2.

koruyup muhafaza etmek amacıyla “*emin, mutemet, ashab-ı salah ve muktedir*” bir kimseyi *vasî*, *vasî* ve çocuk (veya muhtaç olan büyükler) üzerine yine *emin, mutemet, ashab-ı salah ve muktedir*” bir kimseyi *nâzır* tayin ediyorlardı. Tayin edilen *vasî* ve *nâzır* çocuğun (veya büyük kişinin) malını istedikleri gibi tasarruf edemezlerdi. Hatta çocuğun günlük yeme, içme, giyinme ve barınma masrafları olan “*nafaka ve kisve-baha*” adlı parayı, kendi isteklerine göre tayin etme haklarına sahip olmayıp, mahkemenin izin ve takdirlerine göre kullanabiliyorlardı. Meselâ; 10 Ocak 1907 (25 Zilkade 1324) tarihinde M. Aziz Vilayetinin Dersim Sancağına bağlı Çemişgezek kazasının Çukur Mahallesinde oturan Abdülhalim bin Hüseyin adlı kişi Asâkir-i Redif'e ilthak ederek Yemen'e gider. Fakat giderken karısı ve çocuklarına yetecek kadar belirli bir para da bırakmaz. Belirli bir süre sonra geçim sıkıntısına düşen karısı Fatma binti Osman adlı kadın, Çemişgezek mahkemesine müracaat ederek Hasan bin Hüseyin adlı kişi üzerine dava açar. Fatma Hanım ifadesinde: “... *babaları Abdülhalim bundan akdem Asâkir-i Redifeyle ilthakla Yemen Kıtasına gidüb, körpeleri (çocukları) mezburatânı, bilâ-nafaka terk idüb mezburatânın nafaka ve kisveye şedid ihtiyaçları bulunduğundan, babaları mezbure Abdülhalim'in malından Hasan yedinde (elinde) bulunan nukudundan kızları mezburatana mikdâr-ı kifaye nafaka farz ve takdir olunmak matlubumdur...*” diyerek kocasının nakit alacağından çocuklarına nafaka bağlanmasını ister. Bu ifadeyi dinleyen Hasan bin Hüseyin, Fatma Hanımı tasdik ederek kocasına borcu olduğunu kabul eder. Daha sonra mahkeme çocukların nafakaya ihtiyacı olup-olmadığını tahkik ettirir. Fatma Hanım'ın söylediklerinin doğru olduğunu söyleyen ve belge sonunda isimleri bulunan şahitlerin, şahadeti üzerine ikna olan mahkeme, Abdülhalim'in Hasan bin Hüseyin elindeki nakit alacağından, küçük çocukların her birine “*şehriye*” (aylık) 30'ar guruş “*nafaka ve kisve-baha*” tayin ederek “*nafaka ve kisve-baha hücceti*”ni verir¹⁰⁸. Görüldüğü gibi, Yemen'e giden askerın parası vardır ama kanunî açıdan kullanma imkânı yoktur. Borçlu olan Hasan bin Hüseyin alış-veriş akdini Abdülhalim'le yapmıştır. O nedenle bu alacak parayı karısı ve çocuklarının kullanma hakkı yoktur. Çemişgezek mahkemesi bu yasaklama hakkını kaldırarak kullanıma izin vermiştir. Benzer uygulamaları Tokat, Trabzon, Ankara, Kırşehir vb. gibi şehirlerin Kadı Sicillerinde de bulmamız mümkün olmaktadır¹⁰⁹.

¹⁰⁸ ÇŞS.; 387/294.

¹⁰⁹ R. Özdemir; “Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı”, *TTT.*, s. 124-126; “Harput'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı”, adlı *tebliğ*; “Kırşehir'de Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı”.

4 - *Kayım Tayini*

Mefkud; İkâmetgâhı ve hayatta olup olmadığı bilinmeyen gaib kimsedir. Bir mefkud, kendi nefsi hakkında diri, başkaları hakkında ise ölü sayılır.

Kayım, mefkudun mallarını muhafaza nâsın hizmetlerinde bulunan alacaklarını kabz; mefkûdun emvâlinde usûlü dairesinde tasarruf için hâkim tarafından nasb edilen emin, mutemet kimse demektir.

Mefkud hakkında hâkimin velâyeti câridir. Mefkûdun malını korumakla görevlidir.

Hâkim, mefkûdun malını ve menfaatlerini korumak için, mefkûdun akrabasından veya hariçten *kayım* tayin edebilir. Bu tayini, mefkudun akrabalarının isteyip istememeleri önemli değildir. Çünkü hâkim, kendi işini göremeyen aciz kişilerin nâzırı ve hâmisi durumundadır. Böylece aciz kişiler için *kayım* tayin etmekle görevini yerine getirmiş olmaktadır¹¹⁰. Bu hükümler İslâm fıkıhının prensipleridir. Bu hükümlerle ne şekilde olursa olsun, kişi haklarının garanti altına alınması istenmiştir. M. Aziz ve Çemişgezek mahkemeleri aynı hükümleri sivil kesim için uyguladığı gibi, askerî unsurlar için de uygulamaktaydı. Bu konuda, sicillerde, oldukça çok örnek bulmamız mümkün olmaktadır.

M. Aziz ve Çemişgezek'te görev yapan zabıt ve er sınıfından birisi öldüğü vakit, *kayım* tayininde genel olarak iki türlü yolun izlendiği dikkati çekmektedir. Ölen zabıt veya er bu iki bölgenin dışından gelmiş, o anda ne kadar varisi olup-olmadığı da bilinmiyorsa, malının kaybolmaması, menkûl veya gayrı menkul malı varsa, bunların, mahkemenin önderliğinde "*Sûk-ı Sultani*" denilen "*mezet meydanı*"nda saulması, hasıl olan gelir ve nakit parayı görev yaptığı taburun "*Tabur Sandığı*"na teslim etmesi, daha sonra çıkacak varislerine teslim etmesi ve sonucu mahkemeye bildirmesi gayesiyle bir "*kayım*" tayin ediliyordu. Mahkemeden "*kayımlık hüccet*"hi alan görevli mahkemenin öngördüğü İslâm hukuku presiplerine göre, ölenin veya kaybolan askerin malını koruyup varislerine, varisleri yoksa "*beytü'l-mal*"a (devlet hazinesi) ulaştırıyordu. Meselâ: 13 Mart 1900 (11 Zilkade 1317) tarihinde, aslen Kastamonu Sancağına bağlı Tosya kazasının Fârikî Nahiyesinin Halilî Köyünden olup, 4. Ordu'ya bağlı 6. Alaya tabi Harput 2. Redif Taburunun Binbaşısı

Osmanlı Araştırmaları Dergisi, s. IX, s. 126; "Trabzon'da Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı" adlı tebliğ. Basım safhasında olan bu tebliğlerimizde çeşitli örnekler tesbit edilmiştir.

¹¹⁰ Ö.N. Belmen; *a.g.e.*, c. 7, s. 208-217-224 vd.; A. Akgündüz; *a.g.e.*, s. 279-281.

olan Hacı Mehmed Efendi ibni Mustafa ölür. Zahirde varisi olup-olmadığı da bilinmez. Olay üzerine hareket geçen M. Aziz mahkemesi duruma elko-yar. Ölen Binbaşının kaç varisi ve kimler olduğunun bilinmemesi, nakit ve menkul mallarının zayi olmaması, bütün nakit menkul ve gayr-ı menkul mal-larının mahkeme ile beraberce tahrir (yazım) edilmesi, sonra yine mahke-menin başkanlığında “*Sûk-ı sultani*”de satılması, toplanan bütün paranın çı-kacak varislerine teslim edilinceye kadar “*Tabur Sandığı*”nda muhafaza edilmesi gayesiyle aynı taburda görev yapan Kol Ağası Mehmet Nuri Beğ ibni Mustafa Beğ “*kayyım*” tayin edilir. Kol Ağası Mehmet Nuri de “*kayyım*”lık görevini kabul ettikten sonra kendisine “*kayyımlık hücceri*” verilir¹¹¹. Bu tür uygulama müslüman asker için geçerli olduğu gibi, müslüman olmayan as-ker için de geçerliydi. Meselâ: 18 Mayıs 1900 (18 Muharrem 1318) tarihinde aslen Deraliyye'den (İstanbul) olup ve Nizamiye sınıfından 74. Alayın 3. ta-burunda Doktor olarak görev yapan Necor Efendi veled-i Yasef ölür. Necor Efendi'nin İstanbul'daki varisleri çıkıncaya kadar nakit parasını korumak, menkul ve gayr-ı menkul mallarını mahkeme ile beraber yazmak, yine mah-kemeye beraber geçer fiyata “*sûlk-ı sultani*” denilen mezet meydanında tâ-liblisine satmak, hasıl olan parayı “*Tabur Sandığı*”nda muhafaza etmek ama-cıyla tabur Kâtibi İbrahim Efendi ibni Tahir Efendi “*kayyım*” tayin edilir. O da “*kayyım*”lığı kabul ettikten sonra eline “*kayyımlık hüccet-i ser'iyyesi*” veri-lir¹¹². Bazan ölen erlerin nakit paraları ile mezet meydanında satılan eşyala-rını kayyımları memleketlerindeki varislerine gönderiyorlardı. Meselâ: 18 Haziran 1904 (4 R.Âhir 1322) tarihinde aslen Trabzon Vilayetine tabi Canik Sancağındaki Ünye kazasının Kenaris Köyünden olan 4. Seyyar Jandarma Taburu 3. Bölük Onbaşısı olan Hüseyin Onbaşı ibni Hacı adlı er ölünce ce-naze masrafları olan 43 guruş 20 para ile mahkeme masrafı olan 98 guruş 30 para çıktıktan sonra 7922 guruş 30 paralık terekesi tabur zabiti ve kayyım marifetiyle “*Tabur Sandığı*”na teslim edilir. Varisi çıkanca da Ünye'ye bağlı olan Kenâris Köyündeki anasına gönderilir¹¹³.

Eğer ölen askerlerin varisleri bu şehirlere yakın yerlerde oturuyorsa, o zaman bütün nakit, menkul ve gayr-ı menkul muhalefatı toplanıp tahrir edildikten sonra İslâm ferâiz hukuku kurallarına göre taksim ediliyordu. Eğer yapılan taksimde varislerden biri olmaz veya kayıp ise o takdirde onun

¹¹¹ HŞS.; 394/118.

¹¹² HŞS.; 394/133.

¹¹³ HŞS.; 394/176.

malı taksim edilip, anne veya babası veya kardeşleri veya akrabaları veya mahkemenin uygun gördüğü dışarıdan bir kimse "kayım" tayin edilip eline "kayımlık hüccet-i şer'iyesi" veriliyordu. Meselâ: 28 Şubat 1919 (27 C. Evvel 1337) tarihinde, M. Aziz Vilayetine tabi Sarı Yakub köyünde oturan Ömer Çavuş bin Amuş (Ahmed) ölür. Terekesi büyük oğulları Hamid, Ali, İsmail, Esat ve beldeden kaybolan Hasan Çavuş'a kalır. Mahkeme, kardeşler arasındaki terekeyi taksim eder. Kaybolan Hasan Çavuş'un nakit ve eşyalarından hissesi olan terekeyi "heyet-i asliyyesi ile muhafaza etmek" (aynen) kaydıyla kardeşi Ali Onbaşıyı "kayım" tayin edip, ona teslim eder. Ali Onbaşı "kayım"lığı kabul ettikten sonra ilene "kayımlık hüccet-i şer'iyesi" verilecek hukukî uygulama sonuçlandırılır¹¹⁴.

Buraya kadar verdiğimiz örneklerde görüldüğü gibi, M. Aziz ve Çemişgezek mahkemeleri İslâm hukukunun prensiplerine uygun olarak, ölen ya da kaybolan askerlerin mallarını korumak, vasilerine ulaştırmak, eğer varisleri yoksa Beytü'l-mala irad kayıd etmek amacıyla "kayım"lık kurumunu işletmiştir. Bu uygulama ile Müslüman veya zimmî, zabıt veya er zümresinden olan askerî unsurların haklarını korumaya çalışmıştır. M. Aziz ve Çemişgezek mahkemelerinin bu uygulamaları tamamen İslâm hukuku kâidelerine uygunluk göstermektedir.

5 - Nafaka ve Kisve-Baha Tayini

İslâm hukuku, müminlerin evlenmesini, evlenen çiftlerin çoğalmasını değişik hükümlerle emrederken doğan çocukların da her türlü sosyal güvenceye kavuşturulmasını emretmektedir. Çocukların giyim-kuşamı, beslenip barındırılması, ruhî ve bedenî yönden eğitilmesi anne ve babaya aittir. Ama değişik nedenlerle bu mümkün olmazsa vasilik ve nâzırlık kurumu devreye girerek bu görevleri üstlenmektedir. Bu uygulama ile İslâm fıkıhı, aciz ve muhtaçların, dünyaya masum olarak gelen çocukların yaşama şartlarını garanti altına almak istemiştir¹¹⁵.

Yukarıda üzerinde durduğumuz gibi, Osmanlı mahkemeleri yetim kalan çocukların kendilerini korumak gayesiyle vasî ve nâzır tayin ederken mallarını korumak için de kayımlık tayin ediyordu. Ama bu görevliler kendilerine tevdi edilen görev ve yetkileri nasıl kullanacaklardı. Bakmakla mükellef ol-

¹¹⁴ HŞS.; 394/397; ÇŞS.; 387/94, 144, 209.

¹¹⁵ Ö.N. Bilmen; a.g.e., c. 5, s. 116, 179, 180, 189, 202, 208, 217, 224, 231, 267, 273, 274 vd.; A. Akgündüz; a.g.e., s. 238-242.

dukları çocukları nasıl giydirip, yedirip, barındıracaklardı? vb. gibi sorular hemen akla gelmektedir. Bu soruların cevaplarını Harput ve Çemişgezek Sicillerinden bulmamız mümkün olmaktadır.

Zabit veya er sınıfına mensup evli bir asker vadesiyle veya şehiden ölürse veya bilinmeyen bir şekilde kaybolursa arkasında bıraktığı çocuklarını korumak, terbiye etmek, besleyip büyütme amacıyla en yakın akrabaları veya mahkemenin uygun göreceği kimse *vasî*, *vasî* ve çocuklar üzerinde bir başkası da *nâzır* tayin ediliyordu. Mallarını korumak için de *kayım* tayin ediliyordu.

Yetim çocuklar üzerine "*hüccet-i şer'iyeye*" ile "*vasî*" veya "*nâzır*" tayin edilen kişi, mahkemeye müracaat ederek, vesâyeti altındaki çocukların günlük olarak yeme, içme, giyinme ve barınma ihtiyaçlarını gidermek için paraya ihtiyaçları olduğunu, bu paranın bulunup kullanılabilmesi için mahkemenin kendine izin vermesini, çocukların babaları (veya anaları) malından yeteri kadar "*nafaka ve kisve-baha*" adı altında belirli bir paranın takdir edilmesini, durumu mahallenin (veya köyün) imamı, muhtarı ve ihtiyarları bildiğini, gerekirse onlara sorulmasını belirttikten sonra isteğin kabul edilip, "*nafaka ve kisve-baha hücceti*" adı altında resmî bir belgenin verilmesini isterdi. "*Vasî*" veya "*nâzır*"ı dinleyen mahkeme durumu değerlendirdikten sonra, genellikle mahallenin (veya köyün) imam, muhtar ve ihtiyarından oluşan birkaç kişilik şahidi dinledikten sonra isteği yerine getirerek yetimlere "*yevmiye*" (günlük) veya "*şehriye*" (aylık) veya yıllık olarak günün şartlarına göre belirli bir parayı "*nafaka ve kisve-baha*" adı altında takdir edip, babası (veya anası) malından kullanmak üzere "*vasî*"ye izin verip, eline "*nafaka ve kisve-baha hücceti şer'iyesi*" adı altında resmî bir belgeyi veriyordu. Meselâ: 1 Kasım 1907 (25 Ramazan 1325) tarihinde, M. Aziz vilayeti merkezine tabi Alışam (Harmanpınarı/Elazığ) köyünden olup, M. Aziz merkezindeki Redif birinci taburunda asker iken Yemen'e giden Mehmet Çavuş ibni Molla Hüseyin bin Salih adlı er orada şehit olur. Olayı haber alan mahkeme, şehidin, Salih ve Hüseyin adlı 2 küçük oğlu ile Ümmügülsüm adlı bir küçük kıza karısı Ayişe binti Hacı Ali adlı kadını "*emin ve müstakim, vasîlik görevine ru'yet edebileceği*" için "*Hüccet-i şer'iyeye*" ile "*vasî*" tayin eder¹¹⁶. Mahkemenin aynı oturumunda "*vasîlik*" görevini kabul eden Ayşe Hatun, babaları Yemen'de şehit düşen 3 çocuğunun çok fazla nafakaya ihtiyacı olduğunu

¹¹⁶ HŞS.; 394/233, 234.

belirterek "... vasîleri bulunduğum sığâr-ı merkumundan nafaka ve kisve baha ve sâir levâzım-ı zaruriyyeye eşeddi-i ihtiyâç ile muhtacun olduklarından babaları müteveffa-yı merkumdan müntakil mal-ı mevrusları nemasından müteveffa-yı merkumdan nafaka ve kisve-baha ve sair levâzım-ı zaruriyyeleri için kible-i şer'den kadr-i maruf meblağ farz ve takdir olunmak bi'l-vesâye matlubumdur..." diyerek çocuklarına nafaka bağlanmasını ister. Mahkeme, Ayşe Hatun'un isteğinde haklı olduğunu aynı köyün İmamı Mehmet Efendi İbni Mustafa Efendi ile muhtar Osman Efendi İbni Ahmet Efendi'den de dinler. Şahitleri de dinleyen M.Aziz mahkemesi, vasî Ayşe Hatunun isteğini kabul ederek her çocuğa babaları malı nemasından (gelir) kullanılmak üzere yevmî (günlük) 20'şer paradan ceman 60 para "*nafaka ve kisve-baha*" adı altında nafaka takdir ederek kullanmak üzere vasiye "*nafaka ve kisve-baha hücceti*" vererek durumu sonuçlandırır¹¹⁷. Benzer bir uygulamayı da Çemişgezek'te görmekteyiz. 10 Ocak 1907 (25 Zilkade 1324) tarihinde M. Aziz vilayetinin Dersim Sancağına bağlı Çemişgezek kazasının Çukur Mahallesi'nde oturan Abdülhalim bin Hüseyin Redif Taburlarına iltihak ederek Yemen'e gider ve orada şehit düşer. Durumu öğrenen mahkeme, şehidin, Bekir ve Hikmet adlı 2 küçük çocuğuna anaları Fatma binti Osman'ı "*emin, müstakim ve vasîlik görevini yapabilecek*" kudrette bularak vasî tayin eder. Vasî Fatma Hatun'un, kocası Abdülhalim'in kendilerine hiç bir para bırakmadan gittiğini, Hasan bin Hüseyin adlı kişi elinde nakit alacağı bulunduğunu belirterek, paranın alınıp çocuklarına nafaka bağlanmasını istemesi üzerine, mahkeme bu konuda borçlu ve şahitleri dinledikten sonra iddia ve isteğin doğru olduğuna kanaat getirerek isteği kabul eder. Olumlu kanaate sahip olan mahkeme, çocukların her birine "*şehriye*" (aylık) 30'ar guruş "*nafaka ve kisve-baha*" farz ve takdir ettikten sonra vasiinin eline de "*nafaka ve kisve-baha hücceti*" verir¹¹⁸.

Bu iki örnekte görüldüğü gibi, M. Aziz ve Çemişgezek şehirlerinde aynı yıl içinde iki ayrı çocuğa bir guruş ile yarım guruş (20 para) arasında "*nafaka ve kisve-baha*" takdir etmiştir. Buradaki farklılık, günün şartları ile ailenin maddi durumunun iyi veya kötü oluşu ile ilgilidir.

Mahkemeler, nafakaları günlük ve aylık olarak tayin edebildikleri gibi, yıllık olarak tayin edebiliyorlardı. Meselâ: 9 Mart 1900 (7 Zilkade 1317) tarihinde, Çemişgezek kazasının Çukur Mahallesi'nde yetim kalan Hasan ve

¹¹⁷ HŞS.; 394/234.

¹¹⁸ ÇŞS.; 387/294.

Hüseyin adlı 2 çocuğu yıllık 75'er guruştan toplam 150 guruş (günlük 0,41 guruş) "nafaka ve kisve-baha" takdir etmiştir¹¹⁹. Burada görüldüğü gibi nafaka miktarı birden artmıştır. Nafakalardaki bu esnek durumu başka şehirlerde de görmekteyiz. Meselâ: 1771-1810 yılları arasında Tokat'ta 2 ile 10 para arasında¹²⁰, 1880-1906 yılları arasında Kırşehir'de 40 ile 60 para arasında değişmekteydi¹²¹.

Bu örneklerde görüldüğü gibi, M. Aziz ve Çemişgezek mahkemeleri İslâm hukuku prensiplerine uyarak askerî ailelerin yetim kalan çocuklarını topluma kazandırmaya çalışmıştır.

VIII - Çocukların Miraslardan Aldıkları Paylar

I - Müslim Erkek Çocukların Miraslardan Aldıkları Paylar

Moğollarda, Çin'de, Hindistan'da, Cahiliyye Çağı Araplarında çocuğun yeri ve mevkii garanti altında değildi. Baba isterse çocuğu atabilir, satabilir, mirastan mahrum edebilir ve en son olarakta öldürebilirlerdi. İslâm hukuku bu konuyu da kendi felsefesi içinde çözümlenerek çocuğun kutsal bir aile ziyeti olduğunu, erkek ve kız çocuğu arasında tercih yapılamayacağını, mirastan mahrum edemeyeceğini, zarurî ihtiyaçlarının karşılanarak himaye edilmesi gerektiğini çeşitli hükümlerle garanti altına almıştır. Birçok ayet ve hadis bu konuları yasallaştırmıştır¹²².

¹¹⁹ ÇŞS,387/108.

¹²⁰ R. Özdemir; "Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı", *TTT.*, s. 127-9.

¹²¹ R. Özdemir; "Kırşehir'de Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Sayı, IX, İstanbul, 1989, s. 128-129.

¹²² "... Fakirlik endişesiyle çocuklarınızı öldürmeyin, sizin de onların da rızkını biz vereceğiz..." Enam Suresi, Ayet, 151; "Ana ve baba ile yakın hısımların bıraktıklarından erkekler, ana ve baba ile yakın hısımların bıraktıklarından kadınlara azından da, çoğundan da farz edilmiş nasiyb olarak, hisseler vardır" Nisa Suresi, Ayet, 7; "Allah size (miras hükümlerini şöyle- tavsiye (ve emr) eder; Evlatlarınız hakkında (ki hüküm) erkeğe, iki dişinin payı miktardır. Fakat onlar (O evlatlar) ikiden fazla kadınlar ise (ölünün) bıraktığının (terikenin) üçte ikisi onlarındır. (Dişi evlâd) bir tek ise o zaman (bunun) yarısı onundur. (Ölenin) çocuğu varsa ana ve babadan her birine terikenin altıda biri (verilir). Çocuğu olmayıp da ana ve babası ona mirasçı olduysa üçte birisi anasınındır. (Erkek, dişi) kardeşler varsa o vakit altıda biri anasınındır. (Fakat bütün bu hükümler ölenin) edeceği vasiyyet (in tenfizini) veya borc (unun ödenmesinin)den sonradır..." Nisa Suresi, Ayet, 11; "Öyleyse sakın öksüze kötü muamele etme" Duha Suresi, Ayet, 9 (Bkz. H. Yazar; *HDKDT.*, c. s. 1270, 1299, c. 3, s. 2090; H.B. Çantay; *KHMK.*, c. 118, 120, 211; DİBY.; *KKTA.*, 148, 595); Aile arasındaki miras taksimi, ferâiz hukuku ile sistematik hale getirmiştir (Bkz. Ali Himmet Berki; *İslam Hukukunda Ferâiz ve İntikal*, Ankara, 1985).

İslâm ferâiz hukukuna göre babanın mirası üçte ikisi (2/3) erkeğe, üçte biri (1/3) kıza verilecek şekilde tanzim edilmiş ve bu durumlar dışında zahir edecek konuların halli ise İslâm'da ferâiz ve intikal hukukuna bırakılmıştır¹²³. Bu taksimatta, kız, mağdur ediliyor gibi görünüyorsa da, mirasın dağılımı aileler açısından değerlendirilirse bir eşitsizlik olmayıp (kız, 1/3 ailesinden alıyor, 2/3'de kocası getiriyor ve böylece miras 3/3 oluyor) denge sözkonusudur.

Bu hükümleri uygulayan M. Aziz ve Çemişgezek kadılarının (veya nâiblerinin) tutumu neydi? Nasıl bir uygulama içindeydiler? Tereke taksiminde nasıl bir yol izliyorlardı? Taksim edilen terekelerin sahipleri küçükse veya mağdur durumdaysa koruyucu ne gibi tedbirler alıyorlardı? vb. gibi sorular hemen akla gelmektedir. Bütün bu soruların cevaplarını Harput ve Çemişgezek Sicillerinde bulmamız mümkün olmaktadır.

Askerî zümreden bir kişi öldüğü vakit, M. Aziz veya Çemişgezek mahkemelerinden bir görevli (genellikle kâtibler gidiyordu), olay yerine giderek bütün servetin yazımını gerçekleştiriyordu. Serveti oluşturan eşyaların yazımında, kesin bir sıranın takip edildiğini söylemek oldukça zor gözüküyor. Terekeler üzerinde yaptığımız çalışmalarda genel olarak şu sıraları tespit ettik.

a - M. Aziz'de ölen zabıtların eşyası yazılırken yatak odasında, oturma odasında mutfakta kullanılan yatak-yorgan, halı, kilim, tencere, sahan vb. gibi ev eşyaları, çeşitli kıyafet ve üniformalar, askerlikle ilgili araç-gereçler, askerlik ve çeşitli konulardaki kitaplar, kilerdeki zahireler, soba, odun ve kömür, varsa binek hayvanı varsa bağ, bahçe ve evi, varsa dükkân eşyası, nakit parası ve alacakları, varsa çeşitli aylara ait maaşları yazıldıktan sonra genel toplam yazılıyordu. Bu genel toplamdan sonra ölen için "*teçhiz ve tekfîn*" (cenaze) masrafları, karısının mehiri, varsa borçları listesi, "*Resm-i kısmet*", "*Varaka ve Pul-Baha*", "*Kaydiyye*", "*Dellaliye*", "*Hammaliye*" adlarıyla alınan mahkeme masrafları, bütün bu masraflar çıktıktan sonra taksim edilecek en son miktar, karısının hissesi, çocukları yoksa veya erkek çocuğu yoksa annesinin, kardeşlerinin veya amcalarının hissesi, varsa erkek çocuğu hissesi, kız çocuğu hissesi, taksimi mümkün olmayan "*kesir*", küçük çocuklarına vasî, nâzır veya kayyım tayin edilmişse bunu açıklayan "*hüccet*" kaydı yer almak-

¹²³ Ali Himmet Berki; *İslâm Hukukunda Ferâiz ve İntikal*, Sadeleştiren, İrfan Yücel, Ankara, 1985.

tadır. Bu uygulamanın benzerini sivil ailelerde de görmemiz mümkün olmaktadır¹²⁴.

b - Ölen kişi er zümresine mensup ve M. Aziz hastanesinde ölmüş ise memleketi, künyesi, varisi olup olmadığı belirtildikten sonra değişik yıllara ait maaşı gurusu ve para cinsinden belirtilerek toplam maaşı, varsa başka eşyalarından elde edilen para yazılıp, terekesine *kayım* tayin edilip-edilmediği, terekenin tabur sandığına veya varislerine teslim edildiği şeklindeki "*hüccet-i şer'iyye*" kaydı yazılıyordu.

Eğer ölen erin ailesi köyde oturuyorsa, ev eşyası, canlı hayvan, hububat, bağ, bahçe ve ev, varsa dükkân eşyaları, tereke toplamı, cenaze masrafları, mahkeme masrafları, taksim edilecek tereke miktarı, karısının, oğullarının, kızlarının hisseleri ve "*kesir*" kalan kısım sırasına göre yazılıyordu¹²⁵.

c - Çemişgezek'te zabitlerin eşyası yazılırken ev, bağ, bahçe, canlı hayvan, ev eşyası, elbise ve üniformalar, askerî ve başka konulardaki kitaplar, askerlikle ilgili araç-gereçler, hububatlar, zahireler, varsa dükkân eşyaları, çeşitli aylara ait maaş toplamı, yekun tereke, techiz ve tekfin (cenaze) masrafları, karısına ait mehr-i müeccel borcu, borçları toplamı, "*Resm-i kısmet, Varka ve Pul-Baha, Kaydiyye, Dellâliye ve Hammaliye*" adıyla alınan mahkeme masrafları, taksim edilmesi gereken tereke, eşinin hissesi, annesinin hissesi, çocukları yoksa veya erkek çocuğu yoksa kardeşler ve amcalar hissesi çocukları varsa, erkek çocukları hissesi, kız çocukları hissesi, kalan "*kesir*" tereke, *vasî* veya *kayım*a teslim edilmişse "*hücceti*"nin kaydı, bu hüccetin yazıldığı tarih ve bu işlemi yapıp onaylayan Çemişgezek nâibinin mühür ve imzası sırasıyla yazılmaktaydı¹²⁶.

d - Ölen kişi er zümresine mensup olup Çemişgezek hastanesinde veya kışlasında ölmüş ise önce memleketi, künyesi, varisi olup-olmadığı belirtildikten sonra, nakit parası, başka muhalefatı, çeşitli ay ve yıllara ait maaşı gurusu ve para olarak belirtiliyordu. Daha sonra kayım marifetiyle tabur sandığına veya varislerine gönderildiğini belirten "*hüccet-i şer'iyye*" yazılıp Çemişgezek naibince imzalanıp mühürlendikten sonra işlem tamamlanıyordu.

¹²⁴ HSS., 394/3, 20, 42, 86, 100, 118, 152, 153, 157, 165, 188, 207, 208, 241, 247, 257, 258, 331.

¹²⁵ HSS.; 394/4, 5, 16, 17, 18, 19, 176, 233, 246, 257, 275, 289, 347, 365, 370, 379, 380, 381, 382, 379.

¹²⁶ ÇSS.; 387/94, 105, 106, 108, 140, 144, 145, 165, 170, 169, 206.

Eğer ölen erin ailesi köylerde oturuyorsa ev, bağ, bahçe, canlı hayvan, ev eşyası, elbiseler, hububatlar, çeşitli zahireler, varsa dükkân eşyaları, varsa maaşı toplanıp cenaze masrafları, karısının mehiri, borçları, mahkeme masrafları, eşinin hissesi, annesinin hissesi, erkek ve kız çocuklarının hissesi (bunlar yoksa veya erkek çocuğu yoksa kardeş ve amcaların hissesi), kalan *kesir* yazıldıktan sonra *vasî* veya *kayımlarla* hal edilmiş bir durum varsa onun "*hücceti*" yazılıp tarih, Çemişgezek nâibinin imza ve mühürüyle işlem bitiriliyordu¹²⁷.

Yukarıda verdiğimiz örneklerde görüldüğü gibi M. Aziz ve Çemişgezek şehirlerinde oturan zabıt ve er zümresinin terekeleri yazılırken mahkemeler ayrı ayrı bürokratik işlemler uygulamaktadırlar. Bu durum, Osmanlı idarî ve hukukî sistemindeki esnek yapıdan kaynaklanmaktadır.

Belirttiğimiz şekilde terekeleri yazan mahkeme görevlisi, bütün eşyalara günün şartlarına göre rayiç fiyat verdikten sonra, sonuncu getirip Harput ve Çemişgezek mahkemelerinde bulunan Sicillerin "*Sicill-i Mahfuz Defterlü*" (Şer'iye Sicillerinde merkezden gelen emirler ile terekelerin yazıldığı bölüm) bölümüne yazarak tüm eşyaların fiyatlarını topluyordu. Bu genel toplamdan, ölen askerin "*techiz ve tekfin*" (cenaze) masraflarını, karısına verilecek mehr-i müeccel miktarlarını, ölenin tüm borçlarını, mahkemenin "*Resm-i Kısmet*", "*Varaka ve Pul-Baha*", "*Kaydiyye*", "*Hammaliye*" adlarıyla aldığı masrafları¹²⁸, çıkardıktan sonra kalan terekeyi İslâm feraiz hukukuna göre, karısı (veya kocası) varsa anası, erkek çocukları, kız çocukları (eğer çocuğu yoksa veya erkek çocuğu yoksa kardeş ve amcaları) arasında pay edilecek şekilde, eğer varisi yoksa *beytü'l-mala* gidecek şekilde taksim ediyordu. İşte bu tereke kayıtlarını kullanarak, M. Aziz ve Çemişgezek'te görev yapan zabıt ve er zümresinin, erkek ve kız çocuklarına, babaları (veya anaları) terekelerinden ne kadar hisse isabet ettiğini açıkça görmemiz mümkün olmaktadır.

Bu tesbitte, dipnot 71 ile 87'de verdiğimiz terekeleri ölçü olarak aldık. Bu tereke sahiplerinin 44 tanesi M. Aziz'de, 16 tanesi de Çemişgezek'te oturmaktadır. Bunlardan 59 tanesi Müslüman zabıt ve erlere, 1 tanesi de zimmî Rum doktora aittir. Biz bütün terekeleri uzun uzun anlatmak yerine,

¹²⁷ ÇŞS.; 387/111, 114, 130, 154, 243, 271, 279, 315, 324.

¹²⁸ Bu ücretlerin miktarları, zaman zaman gönderilen ferman ve kanun-nâmeler ile belirleniyordu (Bkz. R. Özdemir; e.g.e., s. 177-199-202 vd.).

bu tereke sahiplerinin öldüğü belde ve şehirleri, terekelerinin akibetlerini gösteren bir tablo hazırladık (Bkz. Tablo- IV). Daha sonra bu 60 terekeyi evli, bekâr ve terekesiz olanlar, müslim veya zimmî zabıt ve er'lerin toplam terekeleri, cenaze masrafları, eşlerinin mehirleri, borçları, mahkeme masrafları, Müslüman erkek ve kız çocuklarının aldığı hisseleri, eşleri anneleri ile diğer akrabalarının aldığı hisseleri oranları ile beraber başka bir tablo haline getirmeye çalıştık (Bkz. Tablo-V).

TABLO - IV

MAMURATÜ'L-AZİZ VE ÇEMİŞGEZEK'TEKİ 60 ASKERİN ÖLDÜĞÜ
YERLER VE TEREKELERİNİN AKİBETİ
(1890 - 1919)

I - Askerlerin Öldüğü Yerler				
Sıra No	Askerlerin Öldüğü Yerler	Ölen Asker Sayısı	60 Tereke İçindeki Oranı (%)	Düşünceler
1	M. Aziz şehrinde ölen asker sayısı	20	33,33	Zabit ve er karışık
2	M. Aziz hastanesinde ölen asker sayısı	14	23,33	Hepsi de er. Bazı günler hastanede çok fazla asker ölmüş.
3	Çemişgezek şehrinde ölen asker say.	13	21,66	Zabit ve er karışık
4	Çemişgezek hastanesinde ölen asker sayısı	1	1,66	Bazı günler hastanede çok fazla asker ölmüş.
5	Dersim Sancağında ölen asker say.	1	1,66	-
6	Arguvan'da ölen asker say.	1	1,66	-
7	Viranşehir'de ölen asker sayısı	1	1,66	-
8	Yemen'de ölen asker sayısı	5	8,33	M. Aziz ve Çemişgezek'ten gitmişler.
9	Ölüm yeri belli olmayan asker say.	4	6,66	-
	Toplam Asker Sayısı	60		
II - Ölen Askerlere Ait Terekelerin Akibeti ve Varis Durumları				
Sıra No	Terekelerin Teslim Edildiği Kişi ve Kurumlar	Ölen Asker Sayısı	60 Tereke İçindeki Oranı (%)	Düşünceler
1	Varisi bilinmediği için askerin kendi taburundaki Tabur Sandığına teslim edilen tereke sayısı	27	45	Zabit ve er karışık
2	Taksimden sonra vasi ve nâzırları tarafından rıbıh (kâr, gelir) getirmek üzere Eytam Sandığına yatırılan tereke sayısı	9	8,33	" " "
3	Vasi veya nâzır veya kayımlar marifetiyle korunan veya ailelerine gönderilen terekelerin sayısı	28	46,66	" " "
	Toplam	64		

TABLO - V

MAMURATÜ'L-AZİZ VE ÇEMİŞGEZEK'TE OTURAN 60 ASKERİ AİLEYE
AİT
TEREKELERİN VARİSLERİNE DAĞILIM ŞEKLİ
(1890 - 1919)

Sıra No	Zabit ve Er Terekelerinden Hisse Alanların Din, Cinsiyet ve Neseb Durumları	Ölçü Olarak Alınan Tereke	Terekelerden alınan Hisse miktarları		Müslim ve Zimmî Zabit ve Er Zümresinin 60 Aile ve Toplam Terekeye göre Oranları		Düşünceler
			Gurus Olarak	Para Olarak	60 Aileye Göre Oran (%)	Toplam Terekeye Göre Oran (%)	
1	Evli zabit ve er sayısı	27	-	-	4.5	-	İki şehir karışık
2	Bekâr zabit ve er sayısı	33	-	-	55	-	" " "
3	Evli olupta terekesi olmayan zabit ve er sayısı	4	-	-	6.66	-	" " "
4	Müslüman zabit ve erlerin toplam tereke miktarı	55	307542	15	91.66	99,19	İki şehir karışık. 4 terekesiz asker alınmadı.
5	Zimmî askerlerin toplam terekesi	1	2515	20	1.66	0.86	Rum doktor terekesi. Bu doktor bekâr görünüyor.
6	Müslim ve Zimmî askerlere ait toplam tereke	56	310057	35	93,33	100	-
7	Müslüman zabit ve erlerin techiz ve tekfin (cenaze) masrafları	7	3695	20	11.66	1.19	Zimmî doktorun cenaze masrafı yok.
8	Kadınlara verilen mehr-i müeccel miktarları	2	3501	-	3.33	1.12	Zimmî kadın yok.
9	Müslim askerlerin terekelerinden alınan borç miktarları	3	4081	-	5	1.31	Zabit ve Er karışık.
10	Müslim askerlerin terekelerinden mahkemelerin aldığı masraf	15	10327	15	25	3.33	İki şehirdeki zabit ve er terekesi karışık.
11	Zimmî askerlerin terekelerinden mahkemenin aldığı masraf	1	105	-	1.66	0.03	Bir Rum doktor.

TABLO-V'in devamı

12	Müslim ve zimmi askerlerin toplam mahkeme masrafı	16	10432	15	26.66	3.36	-
13	Taksim edilmesi gereken Müslüman zabıt ve er terekesi	37	285938	20	61.66	92..22	İki şehir karışık.
14	Taksim edilmesi gereken Zimmi asker terekesi	1	2410	20	1.66	0.77	Rum doktora ait. Doktor bekâr gözüküyor.
15	Müslüman erkek çocukların terekelerinden aldıkları hisselerin top.	17	54904	31	28.33	19.20	Erkek çocuğu olupta terekesi taksim edilen 17 müslim aile ölçü alınmıştır. Bu 17 ailenin 36 erkek çocuğu vardır. Oranlarda 285938 gurus 20 para ölçü alınmıştır.
16	Müslüman kız çocukların terekelerden aldıkları hisseler	11	2763	32	18.33	9.53	Kız çocuğu olupta terekesi taksim edilen 11 aile vardır. Bu 11 ailenin 16 kız çocuğu vardır. Oranlar 285938 gurus 20 paraya göre yapılmıştır.
17	Müslim erkek ve kız çocukların toplam hisseleri	28	82167	23	46.66	28.73	-
18	Kadın eşlerin terekelerden aldığı hisseler	13	4262	29	21.66	1.49	285938 gurus ölçü alınmıştır.
19	Terekelerden Müslüman annelere düşen hisseler	7	10479	1	11,66	2,66	" " "
20	Terekelerden Müslüman erkek kardeşlere kalan hisseler	3	2928	6	5	1,02	" " "
21	Terekelerden Müslüman kız kardeşlere kalan hisseler	3	4286	31	5	1,49	" " "
22	Terekelerden Müslüman Amcalara kalan hisseler	3	3750	-	5	1,31	" " "

Tablo-IV'de görüldüğü gibi 48 asker (yani % 80'ni) M. Aziz ve Çemişgezek'te ölürken, 3 tanesi (yani % 5'i) Dersim Sancağı, Arguvan ve Viranşehirde, 5 tanesi (yani % 8,33'ü) Yemen'de ölmüştür. Yine aynı tabloda varisi olup olmadığı kesin olarak bilinmeyen 27 tereke (yani % 45'i) Tabur Sandığına, 28 tanesi (yani % 46,66'sı) vasi veya kayyımları tarafından varislerine gönderilmiştir. Geri kalan 5 tanesi (yani % 8,33'ü) yetimlere ait para ve terekelerin enfilasyon ve ekonomik hareketlerden etkilendirmemek, biraz da nema (gelir) temin etmek gayesiyle vasileri tarafından, mahkeme kararı ile "Eytam sandıkları"na yatırılmıştır. Bu uygulamaya "İstirbah etme" veya "Rıbh getirme" veya "Riba sağlama" veya "Nema getirme" veya "Güzeşte getirme" deniliyordu¹²⁹. Aynı tarihlerde Ankara Eytam Sandığı ise, yatırılan yetim paralarına "Güzeşte" (gelir, kâr, rıbh) verirken veya sandıktan para çekenlerden "Güzeşte" alırken bir çeşit "hile-i şer'iyye" kabilinden, her para alış-verişinde bir İngiliz cep saati alıyormuş veya satıyormuş gibi işlem yapıyordu¹³⁰.

Tablo-V'de belirttiğimiz gibi, 60 askerden 27'si evli (% 45), 33'ü (%55) bekâr, 4'nün (% 6,66) terekesi yoktur. Müslüman 55 (% 91,66 sı) askerin toplam terekesi 307542 guruş 15 para, bir zimmi askerin ise 2515 guruş 20 paralık serveti vardır. Müslümanlara ait 307542 guruş 15 paralık servetin 3695 guruş 20 parası (% 1,19'u) "Techiz ve tekfin" (cenaze) masraflarına, 3501 guruşu (% 1,12'si) mehirlere, 4081 guruşu (% 1,31'i) borçlara, 10327 guruşu 15 parası (% 3,33'ü) mahkeme masraflarına 54904 guruş 31 parası (19,20'si) erkek çocuğu olupta terekesi taksim edilen 17 müslim ailenin 36 erkek çocuğuna, 27263 guruş 32 parası kız çocuğu olupta terekesi tasim edilen 11 ailenin 16 kız çocuğuna, 4262 guruş 29 parası (% 1,49'u) 13 kadına (eşlerine), 10479 guruş bir parası (% 3,66'sı) 7 anneye, 10964 guruş 38 parası (% 3,83'ü) kardeş ve amcalara kalmıştır.

Burada evli ve çocuğu olan 27 ailenin 50'si erkek 29'u kız olmak üzere toplam 79 çocuğu vardır. Fakat bazı ailelerin terekeleri, erkek ve kız çocuklarına taksim edilmemiş. O nedenle evli olupta erkek çocuğu olan 17 müslim ailenin 36 erkek çocuğu ile 11 müslim ailenin 16 kız çocuğu terekelelerinden hisse almış gözükmektedir. Bu 36 erkek çocuğunun her birine ortalama 1525, 11 guruş, 16 kız çocuğuna ise ortalama 1703, 93 guruş tereke isa-

¹²⁹ HŞS.; 394/275, 289, 331, 365, 382 vd.

¹³⁰ Ankara Etnografya Müzesi, Ankara Şer'iyye Sicili, Defter No: 319, Bu defterde oldukça çok alım-saım hücceti bulunmaktadır.

bet etmektedir. Halbuki aynı tarihlerde (1880-1906), evli ve çocuğu olan 22 Kırşehir ailesinin 50 erkek, 48 kız çocuğu (müslim-zimmî karışık) vardır. Bu 50 erkek çocuğunun her birine ortalama 2417, 18 guruş isabet ederken, 48 kız çocuğunun her birine ise ortalama 1871,33 guruş isabet etmektedir. Görüldüğü gibi, M. Aziz ve Çemişgezekli askerî ailelerin erkek çocukları, aynı tarihlerdeki (1880-1906) Kırşehir ailelerinin erkek çocuklarından 892,07guruş, kız çocukları ise 167,4 guruş daha az tereke almaktadır¹³¹. 1771-1810 yıllarında ölçü alınan 21 Tokat ailesinin (müslim ve zimmî karışık) 22 ekek, 11 kız çocuğu vardır. Bu 21 ailenin, 22 erkek çocuğuna 48680 guruş 13 para, 11 kız çocuğuna ise 31173 guruş 27 para karşılığında tereke isabet etmemiştir. Tokat'ta ortalama her erkek çocuğa 2212,72 guruşluk, her kız çocuğa da 2833,90 guruşluk tereke isabet etmiştir. Burada da incelenen zaman farklı olmasına rağmen M. Aziz ve Çemişgezekli erkek çocuklar, Tokatlı erkek çocuklardan 687,61 guruşluk, kız çocuklar ise 1130,27 guruşluk daha az tereke hissesi almaktadır¹³².

Bu sonuçlardan sonra hemen akla şu sorular gelmektedir. Bu farklar nereden geliyor? Askerî ailelerin durumu iyi olması gerekirken, Tokatlı ve Kırşehirlili sivil ailelerin maddî durumu neden iyi görünüyor? Bu soruların cevabı şudur. Tokat ve Kırşehir'de ölen sivil ailelerin bütün terekeleri sicillere tam olarak yansımıştır. Halbuki M. Aziz ve Çemişgezek'te oturan askerî ailelerin tüm gelir ve eşyalarının sicillere yansıdığını söylemek oldukça zor. Evli veya bekâr olanlar bu bölgenin çocuğu ise gelirlerinin büyük çoğunluğu terekelerinde yer almış. Fakat bölge dışından gelen zabıt ve er zümresinin buradaki maaşını, ev eşyasını biliyoruz ama, memleketinde ne kadar gelir ve serveti vardı onu bilemiyoruz. Diğer bir husus ise, çocuklara isabet eden hisse miktarı ile bu hissenin taksim edildiği çocuk sayıları farklıdır. Kırşehir'de 50-48, Tokat'ta 22-11, M. Aziz ve Çemişgezek'te ise 36-16'dır. Bu özelliklerden dolayı farklı bir tablo ortaya çıkmaktadır. bir bütün halinde askerî ve sivil terekelerine bakılacak olursa bölgeler arasında çok fazla bir fark olmadığı, askerilerin durumunun sivillere nazaran birazcık daha iyi olduğu dikkati çekmektedir.

¹³¹ R. Özdemir; "Kırşehir'de Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Sayı, IX, İstanbul, 1989. s. 129-133.

¹³² R. Özdemir; "Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı 1771-1810", *TTT.*, s. 119-121, 129, 132.

IX - Ekonomik Yönden Aile

Toplumun temelini teşkil eden aileyi, dinî, ahlakî, millî ve ananevî yönden koruyup gözetmenin yanında, ekonomik yönden de koruyup gözetmek gerekmektedir. Eğer aile, ekonomik yönden iyi duruma getirilmezse, sosyal ve hukukî yönden alınan birçok tedbir uygulanamaz olur. Bu durumu iyi değerlendiren İslâm hukuku bir taraftan kişilerin çalışmasını, helâlinden rızık kazanmasını, ailenin reisi olan babanın, karısını ve çocuklarını kimseye muhtaç etmemesini isterken öbür yandan kişi ve toplum hakkını koruyarak hile ve harama sapılmamasını emretmektedir.

Ailenin, sosyal ve ekonomik yönden iyi dengelenmesi konusunu çok iyi bilen Osmanlı yönetimi de aldığı değişik tedbirlerle ailenin ekonomik yönünü korumaya çalışmıştır. Yayınlanan çeşitli ferman ve kanun-nâmelerde, birçok ailenin geçimini temin ettiği meslek erbabının meseklerine, törelerine, atölye ve dükkânlarına dokunulmaması, ehl-i hiref zümresinin korunması, ihtisab işlerinin iyi organize edilmesi, esnafın kullandığı ölçü ve tartuların sık sık kontrol edilmesi, ibadullahın korunması için yılda bir kaç defa narh verilmesi, ziraat ve hayvancılıkla uğraşan köylüden şer'i ve örfî hukuka mugayir fazla öşür ve resim alınmaması, askerilere ait hak ve imtiyazların usulsüz olarak değiştirilmemesi vb. gibi konuların emredildiği görülmektedir¹³³.

Aynı haklardan M. Aziz ve Çemişgezek şehirlerinin merkezinde veya köylerinde oturan zabıt veya er zümresinin aileleri de yararlanmaktaydı. Gerek maaşla geçimini temin eden zabıt kesimi, gerekse ailesi şehir ve köylerde oturup, kendisi askerlik yapan er zümresi zanaat, ticaret, çiftçilik ve hayvancılık vb. gibi meslekleri icra ederken rahatsız edildikleri veya haksızlığa maruz kaldıkları vakit M. Aziz veya Çemişgezek mahkemelerine müracaat ettiklerini, bakım ve himayeye muhtaç aile fertlerinin, mahkemenin önderliğinde sosyal güvenceye kavuşturdıklarını görmek mümkün olmaktadır¹³⁴.

1890-1919 tarihleri arasında M. Aziz ve Çemişgezek şehirlerinde görev yapan zabıt ve er zümresi ailelerinin ekonomik gücü neydi? Bir zabıt veya er öldüğü vakit arkasında ne kadar muhallefat (servet) bırakabiliyordu? Ölçü olarak aldığımız 60 terekenin¹³⁵ rütbelere dağılımı nasıldı? Şimdi bu soruları

¹³³ R. Özdemir, a.g.e., s. 143-147, 159-163, 200-202, 226-236.

¹³⁴ ÇŞS.; 387/35, 94, 96, 102, 108, 197, 248, 294; HŞS.; 394/4, 5, 118, 247, 382 vd.

¹³⁵ Dipnıt 74 ve 90'da verdiğimiz 60 tereke ölçü olarak alınmıştır.

tam olarak cevaplayabilmek için M. Aziz'de görev yapan zabıt ve er'lerin ekonomik durumlarını ayrı bir başlık altında, Çemişgezek'te görev yapan zabıt ve erlerin ekonomik durumlarını ayrı başlık altında incelemeye çalışacağız.

I - Mamuratü'l-Aziz'de Oturan Zabıt ve Er Zümresinin Ekonomik Durumları

M. Aziz'de oturan zabıt ve er zümresinin ekonomik durumunu tesbit edebilmek için değişik rütbelere mensup 44 askerî aileyi ölçü olarak aldık. Bunlardan 11 tanesi (yani % 25'i) zabıt, 33 tanesi (yani % 75'i) erdir. Zabıtlardan 10 (yani % 90,90'ni) Müslüman, 1 tanesi de (yani % 9,09'u) zimmîdir. 11 zabıttan biri (yani % 9,09'u) M. Aziz valisi, üçü Mirliya (yani % 27, 27'si), biri Binbaşı (yani % 9,09'u), biri Jandarma Yüzbaşı (% 9,09'u), biri Mülazım-ı Sani (% 0,09'u), ikisi Mülazım-ı Evvel (% 18,18'i), biri zimmî doktor (% 9, 09'u) biri de Tüfenkçi Ustasıdır (% 9,09'u). 33 neferden ise, biri Kanun Çavuşu (% 3,03'u), üçü Çavuş (% 9,09'u), ikisi Onbaşı (% 6,06'sı), ikisi Borazancı Er (% 6,06'sı), geri kalan 25 tanesi de (% 75,75'i) ünvanı olmayan er zümresidir.

Bu zabıt ve erlerden tamamına yakını 4. Orduya bağlı Nizamiye ve Redif sınıfındandır. Yine bu 44 zabıt ve neferden tesbit edebildiğimiz 26 tanesi (% 59,09'u) M. Aziz vilayetine tabi sancak, kaza, nahiye ve köylerden gelmiş olup, geri kalan 18 tanesi (% 40,90'nı) ise başka vilayet ve sancaklardan buraya gelmişlerdir. Görüldüğü gibi, buradaki kıtalarda askerlik yapan zabıt ve erlerin yaklaşık % 60'ı vilayet dahilinden toplanırken, % 40'ı ise vilayet dışından toplanmıştır.

Burada belirttiğimiz 44 kişinin asli görevi askerî amaçlı hizmetleri yürütmektedir. Ancak, bunlardan sadece 11 kişiyi oluşturan (belki doktoru da çıkarmak mümkündür) zabıt kesimi askerliği meslek olarak seçerken 33 kişiden oluşan er zümresi ise geçici bir süre (20 yıl kadar) askerlik hizmetini yürütmektedir. O nedenle, özellikle er zümresinin şehir ve köylerinde yaptıkları işlere de bakmak gerekmektedir. Askerî ailelerin ekonomik durumunu çıkartırken bu hususu gözönünde tutmak icap etmektedir.

Siciller üzerinde yaptığımız çalışmalarda, zabıt zümresinin meslekleri dışında ikinci bir iş yaptıklarını veya ailelerinin ne gibi değişik işler yaptığını kesin olarak tesbit edemedik. Ama M. Aziz vilayeti dahilinden toplanan erlerin şehir ve köylerinde ne gibi işler yaptığını (askerlik süresince ailelerinin

devam ettirdiği işleri) tespit etmemiz mümkün oldu. Bu 33 neferden 15 tanesinin (% 45,45'i) yaptığı işler şöyledir; Birisi ticaret (% 3,03'ü), ikisi serbest meslek (% 6,06'sı), beşi çiftçilik (% 15,15'i), yedisi çiftçilik ve hayvancılık (% 21,21'i) yapmaktadır.

Bu zabıt ve erlerin terekeleri incelendiği vakit, fiyatları 200, 240, 300, 800 guruş ile 1000 guruş arasında değişen, 5-10 göz odalı, "tahtâni" veya "fevkâni" (tek veya iki katlı) özelliğe sahip, bazı zabıt evleri ile erlere ait bazı köy evlerinin etrafında bağçesi, yanlarında ahır ve samanlığı olan evlerde oturdukları, evlerini halı, kılıp, keçe ve hasırlarla döşedikleri görülmektedir¹³⁶.

Zabıtlardan bazılarının, binek amacıyla, değişik donarda (renklerde) at ve merkepler besledikleri de gözlenmektedir. Meselâ: Mirliva İzzet Paşa'nın 1830 guruş kıymetli bir yağız atı, binbaşı Hacı Mehmet Efendi'nin 460 guruş kıymetli bir kır atı, Jandarma Yüzbaşı Hacı Osman Ağa'nın da 400 guruş kıymetli bir merkebi bulunmaktaydı¹³⁷.

Köylerde oturup ticaretle uğraşanların evlerinde ev eşyaları, dükkânlarında ise ticârî emtialar bulunuyordu. Çiftçilik yapanların servetleri içinde ise, ev eşyaları yanında, fiyatları 150 ile 200 guruş arasında değişen 2 öküzü, 100 ile 200 guruş arasında değişen birer ineği, 150 ile 200 guruş arasında değişen birer merkebi, 50 ile 60 guruş kıymetli çift takımı (saban, boyunduruk, pulluk, kağrı, araba, düven vb. gibi) ile ziraat aletleri (turpan, orak, yaba, dirgen vb. gibi), yine fiyatları 100 ile 500 guruş arasında değişen bir-iki kıta tevek (teğek) (üzüm) bağı, 300 ile 2000 guruş arasında değişen bir-iki kıta bağçesi, 100 ile 200 guruş kıymetli birkaç dönüm (5-10 veya daha fazla olabilir) tarlaları da bulunmaktaydı¹³⁸. Bazı aileler çiftçilik meşkalesi yanında hayvancılıkta yapmaktaydı. Bu gibi ailelerin servetleri incelendiği vakit yukarıda verdiğimiz fiyatlarda 2-3 öküz, 1-2 inek, dana ve camuz, 1-2 merkep ve sığa (supa), 1-2 katur, fiyatları 40 ile 60 guruş arasında değişen 3 veya 5 veya 10-15 kadar koyun, yine fiyatları 40 ile 60 guruş arasında değişen 3 veya 5 keçi, yukarıda belirttiğimiz fiyatlarda bir çift takımı, ziraat aletleri, 1-2 kıta bağ ve bağçe, birkaç dönüm (veya daha az veya fazla olabilir) tarlaları olduğu görülmektedir¹³⁹. Çiftçilik ve hayvancılık yapan ailelerin servetlerine dikkat

¹³⁶ HŞS.; 394/59, 67, 118, 275, 347, 379, 381.

¹³⁷ HŞS.; 394/118, 165, 331.

¹³⁸ HŞS.; 394/59, 67, 233, 246, 253, 275, 289, 347, 365, 370, 379, 381, 382, 397.

¹³⁹ HŞS.; 394/59, 233, 246, 253, 275, 289, 347, 365, 370, 379, 381, 382, 397 vd.

edilecek olursa, tipik bir Anadolu köyü modeli ortaya çıkmaktadır. Bunlar ne çok büyük bir çiftçidir ne de çok büyük bir hayvancıdır. Ziraat ve hayvancılık yapmaktan asıl amaç, sadece kendi ihtiyaçlarını karşılamaktır. Fazla üretim yapıp, dışa taşıma amacı güdülmemektedir. Yani, bir çeşit, kapalı ekonomi uygulamaktadırlar. Bu bölgedeki, köylerin etrafında geniş meralar olmasına rağmen, aile servetleri içinde 100-150-200 kadar koyun ve keçi sürüsünün çıkmayışı ayrıca dikkat çekici bir durumdur. Yapığımız yüzey araştırmasında, halâ aynı alışkanlığın bazı köylerde de devam etmiş olması dikkat çekici bir durum olduğu gibi, üzerinde de durulması gereken bir konudur¹⁴⁰.

M. Aziz'den örnek aldığımız 44 zabıt ve erin malî durumlarını tam olarak sergileyebilmek için ünvanlarına göre tablo çıkarmayı uygun bulduk (Bkz. Tablo-VI).

¹⁴⁰ Elazığ'ın etrafında yer alan bazı köylerde, hala aileler birkaç dönüm tarla, bir-iki kına bağ ve bahçeyi işlerken 3-5 tane de koyun ve keçi beslemektedir. Ailelere ait bu 3-5 koyun ve keçi köylü tarafından ortak olarak tutulan çoban tarafından gündüz güdülüp gece eve getirilmektedir. Bunun tipik örneğini, Elazığ merkezine bağlı 30-40 km. uzaklıktaki Hedi (Aydınlar), Dişidi (Hıdırbaba), Hal (Yeni Çubuk) köyleri teşkil etmektedir.

TABLO - VI
MAMURATÜ'L-AZİZ'DE OTURAN ZABİT VE ERLERİN MALİ DURUMU
(1890 - 1919)

Sıra No	Tarih	1 - Zabıt Sınıfı		Ünvanı	Görevi	Oturduğu Yer	Yaptığı İşler	Toplam Tereke Miktarı			Toplam Tereke İçindeki Oranı (%)	Düğünceler
		Tereke Sahibinin Adı	Tereke Sahibi					Guruş Olarak	Para	Toplam Tereke (%)		
1	1908	Mahmut Paşa İbni Ahmet Paşa İbni Bekir Beğ (Maraş Eşrafından)	Abdülkadir Paşa	Paşa, Vali	M. Aziz Valisi	M. Aziz	Vali	26819	-	9.75	Maraş Eşrafından	
2	1898	Mirîva (Albay)	Mirîva	Mirîva	6. Orduya bağlı 25. Redif Liva Kumandanı	"	Askeri Kumandanlık	2056	-	0.75	Behisnili (Alayı belli değil)	
3	1900	İzzet Paşa	"	"	4. Orduya bağlı Redif (25. olmalı) Liva Kumandanı	"	"	26822	-	9.75	Memleketi belli değil. Harputlu olabilir.	
4	1908	Fuat Paşa İbni Abdülhalî bin Abdurrahman	"	"	4. Orduya bağlı 6. Redif Alayının Harput 2. Redif Taburu Binbaşı	"	"	24526	10	8.91	Memleketi belli değil.	
5	1900	Hacı Mehmet Efendi İbni Mustafa	"	"	4. Orduya bağlı 6. Redif Taburu Binbaşı	"	"	60259	20	21.91	Kastamonu Sancığının Tıyasa Kazasının Halîli Köyünden	
6	1913	Anbarcı-zâde Hacı Osman Ağa İbni İsmail Ağa	"	Jandarma Yüzbaşı	Jandarma Yüzbaşı	"	"	22120	-	8.04	Memleketi belli değil, ama M. Aziz olabilir.	
7	1901	Hüseyn bin Yusuf	"	Mülazım-ı Sani (Ust-teğmen)	4. Orduya bağlı Nizamiye 75. Alayın 1. Taburun 4. Bölüğü Kumandanı	"	"	3479	10	1.26	Tortum Kazasına tabii Süleyman Köyü.	
8	1898	Muhammed bin İshak İbni Ağca Beğ	"	Mülazım-ı Evvel Teğ.	4. Orduya Bağlı 28. Alayın 4. Tab. 1. Bölüğü Kum.	"	"	-	-	-	M. Aziz'e bağlı Aluçlu Aşiretine tabii Tahnik Özgü (Özn) köyünden	
9	1906	Habib Ağa İbni Yusuf Ağa İbni Abdurrahman	"	Mülazım-ı Evvel	4. Orduya Bağlı Redif Askeri Kumandanı	"	"	11466	30	4.16	M. Azizli olabilir.	

(TABLO VI'nin devamı)

10	1900	Necor Efendi Yeşef	Veled-i Doktor	4. Orduya bağlı 74. Alay'ın 3. Taburu Doktoru	"	"	Askeri Doktor	2515	20	0,91	İstanbul zimmî Rum
11	1900	Hüseyn Ağa İbni Abdullâh	Tüfekçi Ustası	4. Orduya bağlı 50. Redif Alayının 1. Tab. Tüfekçi Us.	"	"	Tüfekçi Usta	3369	30	1,23	Erzurum merkezinden
		TOPLAM						183014	"	66,55	
12	1900	Hüseyn Efendi İbni Ali bin Mustafâ	Kanun Çarvısı	Redif Askeri Mensubu	M. Aziz'e bağlı Geremli köyü	M. Aziz'e bağlı Geremli köyü	Kanun Çarvısı	12438	20	4,52	Erlerde, askerlik dışında saydığımız meslekler dışında yaptıkları işler kastedilmektedir.
13	1868	Abdullah Çavuş İbni Ömer	Çavuş	"	M. Aziz'e bağlı Dadiş Köyü.	M. Aziz'e bağlı Dadiş Köyü.	Askerlik, memleketinde çiftçilik	800	-	0,29	Köyünde ailesi çiftçilik yapıyor.
14	1907	Mehmet Çavuş İbni Molla Hüseyn bin Salih	"	M. Aziz'e bağlı Tabur Çav.	M. Aziz'e bağlı Ayşam köyü	M. Aziz'e bağlı Ayşam köyü	"	2512	-	0,91	"
15	1919	Ömer Çavuş bin Ahmet	"	"	M. Aziz'e bağlı Sarı Yakup Köy.	M. Aziz'e bağlı Sarı Yakup Köy.	"	11080	-	0,29	"
16	1868	Ömer bin Halil bin Abdurrahman	Onbaş	4. Orduya bağlı 19. Nişancı Taburunun 1. Bölüğü	Tokat'a bağlı Oda köyünden	Tokat'a bağlı Oda köyünden	Asker	817	-	0,29	Sadece maaşı
17	1904	Hüseyn Onbaş İbni Hacı bin Tahir	Onbaş	M. Aziz'e baltunan 4. Seyyar Taburun 3. Böl. Onb.	Vilayetin de Çanık San. bağlı Ünye Kaz. Kenarıs köyü	Vilayetin de Çanık San. bağlı Ünye Kaz. Kenarıs köyü	"	8021	20	2,91	Ancesi Ünye'de oturuyor

(TABLO VI'nin devamı)

18	1898	Kara Ali Olu Mehmet bin Mustafa bin Abdurrahman	Borazancı Er	4. Ordunya bağı 19. Nişancı Taburunun 4. Bölüğü Bora-zancı	Belezirayın (?)Kaz. tabi Yakub köy.	"	85	20	0.03	Yalnız maaşı
19	1898	Mehmet bin Hüseyin	"	4. Ordunya bağı 28. Alayın 3. Taburunun 4. Bölüğü Bora-zancı	M. Aziz'e bağı Mişi köyünden	"	10	-	0.03	Sadece 10 gurus alacağı var
20	1897	Sadık Oğlu Hasan bin Hüseyin	Er	4. Ordu Nizamıye 74. Alayın 2. Taburunun 1. Böl. II Hayne Efradı (eri)	M. Aziz'e bağı Par-çkan köyü	"	427	20	0.15	Sadece 1892-1895 yılları maaşı
21	1897	Osman oğlu Ali Bal bin Osman	"	4. Ordu. Nizamıye 74. Alayın 2. Tabur 1. Bölük Hayne (Çadır) Efradı	M. Aziz'e bağı Furuncu köyü	"	123	-	0.04	Sadece 1895 yılı maaşı
22	1897	Çevri oğlu İsmail bin Kadir	"	4. Ordu. Nizamıye 74. Alay 2. tabur. 1. Bölük. Hayne Efradı	Azizye Kaz-tabi Sincan Hedik köy	"	471	-	0.17	Sadece 1894-1895 yılı maaşı
23	1898	Türkmenoğlu Mehmet bin Mustafa	Er	4. Odu. Nizamıye 74. Alay. I. Bölük. 9. Hayne Efradı	Azizye Kazasına tabi	"	288	-	0.10	Sadece 1895 yılı maaşı
24	1898	Hacı Ömer Oğlu Mehmet bin Osman	"	4. Ordu. Nizamıye 74. Alay. 2. tab. 2. Böl. 9. Hayne Efradı	Köyveri köy M. Aziz Vıla. tabi Arapkir. Kaz. Hamimhan Nahi. tabi Näsibet köy	"	456	20	0.16	Sadece 1894-1895 yılı maaşı

(TABLO VI'nin devamı)

25	1808	Nâşüd Oğlu İbrahim bin Mustafa bin Abdurrahman	"	4. Orduya bağlı 9. Nişancı Taburu. I. böl. II. Hayme	Amaşya San. Nahiyesi tabi Tatar Köyü	"	38	-	0.06	Sadece 1803-1804 yılı maaşı
26	1808	Çerki Oğlu Osman bin Mustafa bin Abdurrahman	"	4. Ordu. 9. Nişancı Taburu 4. Bölük. 6. Hayme Efradı	Gürcans kazasına bağlı Alakilise köyü	"	171	-	0.06	Sadece 1892-1894 yılı maaşı
27	1808	Catal Oğlu İbrahim bin Ali bin Abdurrahman	"	4. Ordu. 9. Nişancı Taburu I. Bölük. 3. Hayme Neferi	Arhavi Kazasına tabi Ayvapare (?) köyü	"	85	20	0.93	Sadece 1893-1895 yılı maaşı
28	1808	Yusuf bin Seyyid bin Abdurrahman	"	4. Ordu. 27. Alayın Mızkasından 4. Hayme Neferi	Çarsancak Kaz.tabi Ezgüro Köy. M.Aziz Vila. tabiÇüngüş Kaz.	"	171	-	0.06	Sadece maaşı
29	1808	Molla Hüseyin Oğlu Hasan bin Musa	"	4. Ordu. 19. Nişancı Taburu. 2. bl. 7. Hayme Neferi	Geyran Köyü	"	133	-	0.04	Sadece 1894-1895 yılı maaşı
30	1808	Körü Oğlu Mustafa bin Hasan bin Abdurrahman	"	4.Ordu. 19.Nişancı Taburu. 4. Bl. 5.Hayme Neferi	Aziziye kazasının Saldâbâd Nahiye Gergesun Köyü	"	57	-	0.02	Sadece 1895 yılı maaşı

(TABLO VI'nin devamı)

31	1898	Ebuzer Damadı Ali bin Kel Musa bin Abdurrahman	"	4. Ordu, 19. Nişancı Taburu, 2. Bl. 9. Hayme Neferi	Behişni Kazası Meydan Mahal. Erzinçan Sancağına tabi Germiz Kazası Zevgür Köyü. M. Azize tabi Toğzatk.	"	123	20	0.04	Sadece 1894-1895 yılı maaşı
32	1898	Yusuf bin İsmail	"	4. Ordu, 19. Nişancı Taburu, 2. Bl. 3. Hayme Neferi	"	"	152	-	0.05	Sadece 1898 yılı maaşı
33	1908	Hüseyin bin Osman bin Bekir	"	Redif I. Taburu Eri	"	"	-	-	-	Yemen'de şehit olmuştur.
34	1911	Hüseyin bin Ali bin Abdullah	"	Redif Askeri	M. Aziz'e Asker, men-tabı Kö-lükünde	"	2611	-	0.94	Köyünde ailesi çiftçilik yapıyor.
35	1911	Ömer Tomanik	"	"	genk Köyü çiftçi	"	1450	-	0.52	Köyünde ailesi çiftçilik yapıyor. Yemen'de şehit
36	1911	Kasım bin Osman	"	Redif (?) Askeri	M. Azize tabi Şefkat Köyü	"	885	-	0.32	Köyünde ailesi çiftçilik ve hayvancılık yapıyor
37	1914	Şaban bin Mustafa	"	"	M. Azize tabi Çaykar-ve Hayvancılık köyü	"	1225	-	0.25	"
38	1914	Demir bin İbrahim	"	"	M. Azize tabi Ağca Kale Köyü	"	636	-	0.25	"

(TABLO VI'nin devamı)

39	1898	Ahmet bin Abdullah	"	"	"	M.Azize ta-As. Çift. Hay bi Germilli (YedilGöze) köyü	3195	-	1.16	Kö. ai. çift. hay.
40	1916	Hatuk bin Mumla İbra- him	"	"	"	M.Azize ta- bi Perçenç Köyü	1310	-	0.47	" " "
41	1917	Kel Hasan Oğlundan Hakki ibni Hasan	"	"	"	M.Azize bağlı Darış Köyü	1355	-	0.49	Memleketinde muhtemelen bakkalık yap.
42	1917	Hasan Oğullarından Mehmet Kâmil İbni Hü- seyin Efendi	"	"	"	M.Azize ta-Askerlik, Ser- bi Salzak Hay.	1687	-	0.61	Köyünde ailesi çiftçilik hay- yıyor. Arguvanda ölmüş.
43	1917	Mustafa bin Hacı Hüse- yin	"	"	"	M.Azize ta- bi Koçkale Köyü	1410	-	0.51	Köyünde ailesi çiftçilik ve hayvancılık yapıyor.
44	1917	Abdullah Oğullarından Mehmet bin Ahmet bin İbrahim	"	"	"	M.Azize ta-Askerlik, üca- bi Kinede- ret riç (Göze- başı) köyü.	37633	-	13.68	Ailesi köyünde ticaretle uğ- raşıyor olmalı.
		TOPLAM					91964	33.44		
		GENEL TOPLAM					274978	100		

Tablo- VI'da görüldüğü gibi, 44 zabıt ve erin toplam olarak 274978 gurusluk terekesi vardır. Bu servetin 183014 gurus (% 66.55'i) 11 zabıt 91964 gurusu da (% 33.44'ü) 33 ere aittir. Zabıtlar arasında, 60259 gurusluk (% 21.91'i) servet ile en yüksek payı Binbaşı Hacı Ahmet Efendi alırken, ikinci sırayı, 26822 gurusluk (% 9.75'ni) servetle Mirliva İzzet Paşa, üçüncü sırayı, 26819 gurusluk (% 9.75'ni) servetle M. Aziz valisi Mahmut Paşa, dördüncü sırayı, 24526 gurusluk (%8.91'ni) servetle Mirliva Fuat Paşa, beşinci sırayı, 22120 gurusluk (% 8.04'nü) servetle Jandrma Yüzbaşısı Hacı Osman Ağa, diğer sıraları ise Mülazım-ı Sani, Mülazım-ı Evvel ve ötekiler almaktaydı.

Erlerde ise birinci sırayı 37633 gurusluk (% 13.68) servetle M. Aziz'e tabi Kinederiç (Gözebaşı) Köyünden olan Mehmet bin Ahmet alırken, en son sırayı da 10 gurusluk (% -,03) servetle (sadece alacağı, köyünde başka serveti olması lâzım) M. Aziz'e bağlı Mişi köylü Mehmet bin Hüseyin almaktadır. Kanaatimizce erlere ait servetlerin biraz daha fazla olması lâzımdır. Tablodaki görüldüğü gibi, bazı erlerin sadece alacak ve maaşları sicillere yansın, memleketlerinde olan servetleri yansımamıştır. Bu nedenle, erlerin sayıları fazla olmasına rağmen, terekleri düşük kalmıştır.

Tespit ettiğimiz bu rakamlara göre, bölgede görev yapan bir zabıt 2500 gurus ile 60000 gurus (ortalama olarak 16637 gurus eder) arasında değişen bir servete sahip olurken, er zümresi ise 50 gurus ile 15000 gurus arasında değişen (ortalama olarak 2786 gurus eder) bir servete sahip olmaktadır. Buna göre, bölgede görev yapan zabıt zümresinin ekonomik durumu, er zümresine göre birkaç kat daha iyi idi demek mümkündür.

2 - Çemişgezek'te Oturan Zabıt ve Er Zümresinin Ekonomik Durumu

Çemişgezek'te oturan zabıt ve er zümresinin ekonomik durumunu tespit edebilmek için değişik rütbelere mensup 16 askerî aileyi ölçü olarak aldık. Bunlardan 5 tanesi (% 31,25'i) zabıt kesimine, 11 tanesi ise (% 68,75'i) er zümresine aittir. 5 zabıttan ikisi (% 12.5) yüzbaşı, birisi (% 6,25) Mülazım-ı Sâni, ikisi de (% 31.25'i) zabıt kesimine, 11 tanesi ise (% 68.75'i) er zümresine aittir. 5 zabıttan ikisi (% 12.5) Yüzbaşı, birisi (% 6,25) Mülazım-ı Sâni, ikisi de (% 12.5) Ser-Çavuş (Baş Çavuş)dur. 11 erden birisi (% 6.25) Bölük Emini, ikisi (% 12,5) Çavuş, ikisi (% 12.5) Onbaşı 6 tanesi de (% 37.5) erdir.

Bu zabıt ve erlerin tamamına yakını, 4. Orduya bağlı Nizamiye ve Redif sınıfından olan kıtalarda görev yapmaktadır. Bu 16 zabıt ve erden tespit edebildiğimiz sadece 2 tanesi (% 12.5) Çemişgezek merkez ve köyünden

olup, geri kalan 14 tanesi (% 87.5) bölge dışındaki Malatya, Behisni (Besini), Ağcadağ, Sivas, Ordu, Trabzon, Aziziye ve Erzurum gibi şehirlerden gelmişlerdir. O nedenle, köy veya şehirlerinde olan terekelerinin tamamı sicillere yansımayıp, sadece alacak ve maaşları yansımıştır.

Bu 16 Askerden sicillere terekesi yansıyan 2 yüzbaşı ile bir Mülazım-ı Sani birkaç odalı evlerde oturdukları, evlerini halı ve kilimlerle döşedikleri, evlerinde bölgeye uygun kap-kacak kullandıkları, askerlikle ilgili kitap ve araç-gereç bulundurdıkları, Yüzbaşı Mehmet Hayri Efendi'nin takımı ile beraber 810 guruş kıymetli bir binek atı beslediği dikkati çekmektedir¹⁴¹.

Örnek olarak aldığımız bu 16 askerin malî durumları da şöyledir (Bkz. Tablo-VII).

¹⁴¹ ÇŞS.; 387/3, 15, 41, 42, 46, 51, 142, 165, 170 vd.

(TABLO VII'nin devamı)

	Bölük	Çemışgezek	Asker	753	-	7.08	Sadece maası, Çemışgezek Askeri Hastanesinde ölmüş. Aslen Trabzon'daki Eksaran Mahallesinden
6	Ahmet bin Hacı Hasan	4. Ordu Nizamıye 76. Al. 2. Tabur 4. Bölük Emni					
7	Murtaza Oğlu Yusuf bin Abdurrahman	4. Ordu, Nizamıye 76. Al. 2. Tab. 2. Bl. 3. Çavuşu	Çemışgezek	923	30	8.80	Sadece maasıdır. Aslen Azi-zıye Kazasına tabi Kızılkere köyü.
8	Mikrad Oğlu Mahmut bin Ali	4. Ordu, Nizamıye 76. Al. 2. Tab. 1. Bl. 2. Çavuşu	"	1014	10	9.77	Sadece maası, aslen Azi-zıye Kazasının Kâfi İnhallık (?) köyünden
9	Boybög-Oğlu Çerkes bin Hasan	4. Ordu, Nizamıye 76. Al. 2. Tab. 3. Bl. 1. Onbaşu	"	631	30	6.08	Sadece maası, aslen Behisni kazasının Beşvartı köyü
10	Bekir Oğlu Ali bin Mehmed	4. Ordu, Nizamıye 76. Al. 2. Tab. 2. bl. 1. Onbaşu	"	973	30	9.37	Sadece maası, aslen Ağcaoğ Kazası Hekimhanı Nahiyesi Kocözü köyü.
11	Feyzullah Oğlu Ali bin Hasan	4. Ordu, Nizamıye 76. Al. 2. Tab. 1. Bl. 7. Neferi	"	101	20	0.97	Sadece maası, aslen Kelkit Kazasının Asrik Köyü.
12	Musa bin Eyyub	4. Ordu, Nizamıye 76. Al. 2. Tab. 1. Bl. 9. Neferi	"	630	-	6.07	Sadece maası, aslen Behisni Kazasının Akol Köyü.
13	Süleyman bin Arif	76 Al. 2. Tab. 3. Bölük. 3. Hayme efradı	"	24	-	0.23	Sadece alacağı aslen Çemışgezek'in Türk Kardanık Köyü
14	Abdülhalim bin Hüseyin	Redif Askeri	"	-	-	-	Terekesi yok. Çemışgezek'in Cukkur Mahallesinden
15	Şaban Oğlu Hüseyin bin Mehmed	Redif (?) Askeri	"	551	20	5.31	Sadece maası. Aslen Malat-ya'nın İzollu Nahiyesi'nin Yunur (?) Köy.
16	Ağalar-zâde Oğlu Mustafa bin Hüseyin	"	"	239	35	2.30	Sadece maası. Aslen Ordu Kazasından
	TOPLAM			5825	15	56.13	
	GENEL TOPLAM			10376	25	100	

Tablo - VII'de görüldüğü gibi, bu 16 zabıt ve erin toplam olarak 10376 gıruş 25 paralık serveti vardır. Bu servetten 4551 gıruş 10 parası (% 43.86'sı) 5 zabıt'e 4825 gıruş 15 parası da (%56.13'ü) 11 ere aittir. Zabıtlar arasında, 2272 gıruşluk (% 21.89) servetle yüzbaşı Mehmet Hayri Efendi birinci sırayı alırken, ikinci sırayı, 2067 gıruş servetle (% 19.92) Mülazım-ı Sani İsmail Hakkı Efendi, diğler sıraları da Yüzbaşı ve Ser-Çavuşlar olmaktadır.

Er zümresinde ise, 1014 gıruş 10 paralık servetle(% 0.77) Aziziye Kazasından Mahmut bin Ali Çavuş birici sırayı alırken, 24 gıruşluk (% 0.23) servetle (sadece alacağı, köyünde başka terekesi olması lazım) Çemişgezek'in Türk köyünde oturan Süleyman bin Arif en son sırayı almaktadır. Sicillerden toplayarak tabloya döktüğümüz bu tereke rakamlarının, tam olarak gerçeği yansıttığını söylemek oldukça zor gözüküyor. Bu rakamlar özellikle erlerin alacak ve maaşlarını yansıtmakta, köy veya şehirlerdeki diğler muhalledatlarını (tereke, gelir), yansıtmamaktadır. O nedenle bu rakamları, sadece bir fikir vermesi bakımından ele alıp, kullanmanın daha doğru olacağı kanaatini belirtmek isteriz.

Tespit ettiğimiz bu rakamlara göre zabıt kesiminin terekesi 15 gıruş ile 2272 gıruş (ortalama alınacak olursa 910 gıruş) arasında değışirken, er zümresinin terekesi ise 24 gıruş ile 1014 gıruş arasında (ortalama alacak olursak 529.5 gıruş) değışmektedir. Buradaki ortalama rakamlara göre zabıt kesiminin ekonomik durumu, erlere göre bir kat daha iyi idi demek mümkündür. Dikkat edilecek olursa bu sonuç, M. Aziz için bulduğumuz rakamlarla çelişkiye düşmektedir. Bu çelişkinin, terekelerin eksik oluşundan kaynaklandığını tekrar etmekte fayda var sanırız.

X - Ailenin Etnografik Yapısı

Mamuratü'l-Aziz ile Çemişgezek'te Oturan Zabıt ve Er Zümresinin Etnografik Yapısı

Aile kendi içinde küçük bir devleti andırır. Kendine göre hukukî ve ah-lâkî prensipleri olduğu gibi, maddî ve manevî yönden ihtiyaçlarını karşılayan, değışik ev eşyalarına, giyim-kuşam, yeme-içme, süslenip-gezme gibi donanım eşyalarına, çeşitli konularda yazılmış kitaplara, askerî ve teknik amaçlı araç ve gereçlere, çeşitli ticaret, ziraat, çiftçilik vb. gibi meslek aletlerine de sahip oldukları görülmektedir. O gün kullanılan, bu etnografik eşyaların, günümüze getirilebilmesi, değışik renk, sanat ve kullanım amaçları yönünden irdelenmesi, Türk kültür ve folklorunun zenginliğini apaçık ortaya ko-

yacaktır. Çeşitli şehirlere ait, Osmanlı dönemi Kadı sicilleri bu açıdan oldukça zengindir. Biz, M. Aziz ve Çemişgezek'te oturan zabıt ve er zümresine ait, örnekleme yöntemiyle seçtiğimiz dört terekeyi yanyana tablo halinde vererek, bu zümrelerin oturdukları evleri, evlerin nasıl ve nelerle döşendiklerini, nasıl ve ne çeşit elbise ve üniformalar giydiklerini, ne çeşit kitaplar okuduklarını, hangi askerî araç ve gereçleri kullandıklarını, evlerinde ne çeşit mutfak eşyası kullandıklarını, neler yiyip-içtiklerini, kaç binek hayvanı kullandıklarını, özellikle er zümresinin ziraat ürün miktar ve çeşitlerini, ziraat aletlerini, çiftçilikte kullandıkları koşum hayvanlarını, besledikleri büyük ve küçük hayvanları adet ve fiyatlarıyla verdikten sonra, ailenin ekonomik büyüklüğünü gösteren toplam tereke rakamlarını vermeye çalıştık (Bkz. Tablo-VIII-IX).

TABLO - VIII
MAMURATÜ'L-AZİZ'DE OTURAN ZABİT VE ERLERİN TEREKLERİNDE YER ALAN
EMTİA VE ETNOGRAFIK EV EŞYALARI
(1890 - 1919)

Tereke Sahibinin Adı ve Rütbesi Mecmleketi Oturdığı Yer Kitası Tereke Tarihi Tereke Miktarı		Tereke Sahibinin Adı ve Rütbesi Mecmleketi Oturdığı Yer Kitası Tereke Tarihi Tereke Miktarı		Tereke Sahibinin Adı ve Rütbesi Mecmleketi Oturdığı Yer Kitası Tereke Tarihi Tereke Miktarı							
Sıra No	Emtia ve Eşyanın Adı	Miktar ve Adedi	Kabul Edilen Ölçü	Fiyatı Gurusu	Düğünceler	Sıra No	Emtia ve Eşyanın Adı	Miktar ve Adedi	Kabul Edilen Ölçü	Fiyatı Gurusu	Düğünceler
1	Müstamel Şoyak Şalvar	1	Aded	20	Kullanılmış	1	Makreme	4	Aded	20	Baş örtüsü
2	Müstamel Şoyak Pantol	1	"	30	-	2	Şerbet Makramesi	1	"	30	Mevlütde başa örtülür
3	Müstamel Hervân ()	1	"	50	-	3	Şerbet Makramesi	1	"	25	"
4	Çukra Yüzlü Kürk	1	"	200	-	4	Gömlek	2	"	60	"
5	Pannuk Mahlev (dolu) Yüz-süz Maket	1	"	80	Pannuk doldurulmuş	5	Basma Gömlek	1	"	25	"
6	Dokuma Yastuk Örtüsü	1	"	82	-	6	Camia Entari	1	"	60	"
7	Müstamel Hegbe	1	"	20	-	7	Almadan Entari	2	"	200	"
8	Yün Çıval	9	"	70	-	8	Hırka Yekek	1	"	22	"
9	Gümüş Saat	1	"	85	-	9	Boyun Atkısı	2	"	30	"
10	Kâr-ı Kadim Kılıç	1	"	20	-	10	İplik Boyun Atkısı	2	"	25	"
11	Martin Tüfenk	1	"	400	-	10	Müstamel Kuşak	1	"	40	"
12	Sim Mühür	1	"	15	Gümüş	12	Van Kemeri	1	"	130	"

(TABLO VIII'in devamı)

13	Sim Sigara Kutusu	1	"	60	"	13	Alun Kûpe	10	"	70	-
14	Bakar Tencere	1	"	30	"	14	Yarım Lirai Osmani Kulak Kûpesi	1	"	80	-
15	Bakar Sini	1	"	40	"	15	Yarım Liralık Kûpe	2	"	100	-
16	Bakar Tepsi	1	"	30	"	16	Rub'u Gazi Kûpe	1	"	50	1/4
17	Güçüm	1	"	55	"	17	Müselles Gerdanlık	1	"	90	Üç köşeli, üçgen biçimli
18	Tuuç Mankal	1	"	50	"	18	Gümüş Haalka	4	"	15	-
19	Lahm(et) Saurn	1	"	5	"	19	Sim Bilezik	1	"	40	Gümüşten yapılmış
20	Buğday (Fi:55) 142	31	Kile	1720	"	20	Sim Pul	6	"	45	Süs için.
21	Bakla (fi-40)	2	Kile	100	"	21	Sim Duğme	2	"	15	-
22	Al Saracı	1	Aded	40	"	22	Altun Hatem	1	"	110	Mühür.
23	Adi Sandık	1	"	10	"	23	Rub'u (1/4) Hatem	1	"	30	1/4 lira mühür.
24	Odlun (Hatıab)	150	Batman	200	"	24	Bez	5	Top	450	Bir top bez 30-33 zira gelmektedir. 1 zira ise 75 cm.dir. Buna göre 1 top bez 22.5 metre ile 24.75 metre arasında değişmektedir.

(TABLO VIII'in devamı)

25	Menzil (ev) Hurdavau	-	-	100	-	-	25	Kırmızı Bez	2	Aded	10	-
26	Nakit Miktar	-	-	17838	-	-	26	Yerli Çit	2	Arşın	70	Bir arşın 66,5 cm.dir.
27	Merkep	1	Re'is (Aded)	400	Bir baş merkep.	-	27	Bursa Bezi	4	"	200	266 cm.
28	Merkep Sipası	1	"		Bir baş sipa.	-	28	Çit Boğça	7	Aded	85	-
	Yekün Tereke			22120			29	Çit Makat Örtüsü	2	"	20	-
							30	Makat Örtüsü	1	"	40	-
							31	Döşek Çarşafı	2	"	70	-
							32	Sırma Çarşafı	1	"	150	-
							33	İplik Çarşafı	1	"	290	-
							34	İplik Çarşafı	1	"	30	-
							35	Cedid Hamam Çarşafı	1	"	290	Yeni
							36	Boğça	3	"	25	-
							37	Çarşaf Boğçası	5	"	50	-
							38	Yün Yastığı	3	"	15	-
							39	Çıfıa Yüzlü Yastık	1	"	10	-
							40	Yün Yastığı	3	"	100	-
							41	Basma Yüzlü Yün Yan Yas- tuğu	6	"	200	-
							42	Yün Mahlev (Dolu) Yorgan	2	"	300	-
							43	Çit Yüzlü Yün Mahlev Ye- tak	7	"	790	-
							44	Yatak ve Yastık	7	"	320	Beraber yazılmışlar.
							45	Karyola Örtüsü	1	"	40	-

(TABLO VIII'in devamı)

46	Yüzsüz Yin Makat	2	"	130	-
47	Kürsü Yorgam	1	"	250	Alma mangal yakılan bir çeşit masanın üzerine örülmüş, otururken ayaklar istihiyordu.
48	Müstamel Kürsü Örtüsü	1	"	10	-
49	Battaniye	2	"	80	-
50	Battaniye	1	"	30	-
51	Minder	2	"	30	-
52	Palas (sarı-beyaz, gri-beyaz renkli)	2	"	120	Yere serilen yağ
53	Hasır	4	"	130	-
54	Hasır	12	"	340	-
55	Hegbe	2	"	20	-
56	Çıval	6	"	60	-
57	Çıval	4	Çift	40	-
58	Harar	2	Aded	40	-
59	Harar	4	"	80	-
60	Kürsü	1	"	10	-
61	Kürsü	1	"	10	-
62	Avis Saat ()	3	"	50	-
63	Serkisof Saat	3	"	50	-
64	Serkisof Saat	1	"	40	-

(TABLO VIII'in devamı)

65	Tüfenk	1	"	100	-
66	Gazi Tüfenk	1	"	10	-
67	Çifte Tabanca	1	"	5	-
68	Köhne Tabanca	1	"	5	-
69	Çay Kaşığı	6	"	6	-
70	Demir Kaşık	1	"	4	-
71	Billur	3	"	10	-
72	Çanak Billur	7	"	10	-
73	Su tasi	1	"	5	-
74	Üsküre	2	"	10	Su tasi.
75	Bakır Üsküre	1	"	10	"
76	Bakır Berçoş	2	"	200	Tas.
77	Saplı	1	"	25	Bir çeşit tas
78	Çaydanlık	2	"	15	-
79	Çinko Çaydanlık	3	"	15	-
80	Sahan	2	"	15	-
81	Tava	3	"	60	-
82	Kebir Tava	1	"	20	Büyük
83	Tencere	5	"	127	-
84	Evsat Tencere	1	"	25	Orta
85	Sağır Tencere	1	"	12	Küçük
86	Kebir Tencere	1	"	35	Büyük
87	Kapaklı Süt	3	"	30	-
88	Kapaklı ve Kapaksız Süt	4	"	90	-
89	SACİR KEFKİR	1	"	10	KUÇUK

(TABLO VIII'in devamı)

90	Bakır El Leğeni	1	"	40	-
91	Yemek Leğeni	1	"	20	-
92	Kyyma Leğeni	1	"	40	-
93	Sağır ve Kebir Lenger	4	"	45	-
94	Teş	1	"	70	-
95	Evsat Teş	1	"	60	Orta
96	Kebir Teş	1	"	200	Büyük
97	Bolat Kahve Tepsi	1	"	15	-
98	Sini	1	"	40	-
99	Ufak Güğüm	1	"	30	-
100	Kebir Kazan	1	"	250	-
101	Kebir kazan	2	"	500	-
102	Saç	1	"	5	-
103	Balta	1	"	10	-
104	Sandık	2	"	20	-
105	Arus (gelin) Sandığı	4	"	60	-
106	İskemle	1	"	40	-
107	Buğday	4	Kile	1750	Bir Harput kilesi 54 kyye. (69,22 kgr.).
108	Buğday	1	Kile	700	6:4=1,5 kile, 1+1,5=2,5 kile, 69, 22x2,5=173,05 kgr.
		6	Çinik		
109	Arpa	4	Kile	850	69,22x4=276,88 kgr.
110	Koyun	1	Rc's	100	-
			(Adet)		

(TABLO VIII'in devamı)

<p>142 HŞS.; 218/117. (Haziran başları 1840/Evhañir-i R-Áhñir 1258). Bu belgede bir Harput Kilesi buğday 54 kyye (69,22 kgr.) olarak gösterilirken, bir Harput kilesi arpa 42 kyye (53,84 kgr.) olarak gösterilmektedir. Bu ölçülerden hareket ederek hesaplama yaptığımız zaman, mahkemenin bulduğu rakamla bulunduğumuz rakam tutmamaktadır. Bu fark kullanılan, kile ve çimik farkından olmalıdır.</p>	111	Merkep	1	"	150	-
	112	Ecnebi Parası	7	Aded	130	-
	113	Menzil (ev) Hirdavau	-	"	37	-
	114	Aynu Köyde Tahianî ve Fevkani 10 gözli ev (2 kathi)	1	Bab	1000	-
	115	Aynu köyde 2 kuta bağ	2	Kuta	1000	Bir kuta 1-2 dönüm, veya daha az veya çok olabilir
	116	Aynu köy. 1 kuta Bağçe	1	"	300	-
	Yekûn Nakdi				38680	

Tablo - VIII'in birinci sütununda verdiğimiz tereke, jandarma yüzbaşısı Anbarcı-zâde Hacı Osman Ağa'nındır. Hacı Osman Ağa, muhtemelen M. Azizli olup, 4. Orduya tabi Jandarma Alayındandır. 4 Mayıs 1918 (27 C. Evvel 1331) tarihinde ölen Hacı Osman Ağa'nın terekesinde 22120 guruş kıymetli 29 kalem emtia ve entografik eşya görülmektedir. M. Aziz mahkemesi, bu emtia ve eşyaları yazıp fiyatlarını da takdir ettikten sonra, 3000 guruş karısına "mehr-i müeccel" borcu için, 876 guruş 10 para vesayet için, 86 guruş "Dellaliye" için, 107 guruş "Resm-i Kısmet" için, toplam 4120 guruş masraf ve borçları çıkardıktan sonra, kalan 18000 guruşun eşi Hatice Hanım İbnete Asım Efendiye, 6000 (6000+625=6625) guruşun kızı Fatma'ya, 6000 guruşun küçük kızı Zülfiye'ye taksim eder. Ölenin erkek çocuğu olmadığı için, İslam Ferâiz hukuku gereğince, kalan terekeden 3750 guruş (her birine 1250 guruş) 3 ammisi (emmi, amca) oğulları olan Hacı Mehmet Efendi'ye, Hacı Hafız Ömer Efendi'ye ve Mustafa Efendi'ye taksim der. Fakat amca oğullarından Hacı Mehmet Efendi, bu parayı almaz ve iki kızı Fatma ve Zülfiye'ye hibe eder. Küçük kızı Zülfiye'nin hissesi annesinin mehirinden verdiği 1000 guruş ile 7625 guruşa ulaşır. Bu para mahkeme ve vasi marifetiyle *rıbıh* (güzeşte, kâr, gelir, nema, hasıl) getirmek amacıyla "Eytam Sandığı"na yatırılır¹⁴³.

Tablo-VIII'in ikinci sütundaki tereke ise Abdullah Oğullarından Mehmet bin Ahmet bin İbrahim adlı er'e aittir. Mehmet bin Ahmet adlı bu er, M. Aziz vilayetinin merkez Kinederiç (yeni adı: Gözebaşı) köyünde oturup, muhtemelen 4. Orduya bağlı Harput Redif Taburlarında askerlik yaparken 21 Kasım 1917 (6 Safer 1336) tarihinde kıtasında ölmüştür. Terkesi 37633 guruş kıymetli 118 kalem emtia ve eşyadan oluşmaktadır. M. Aziz Mahkemesi, bu 118 kalem emtia ve eşyayı yazıp fiyatlarını da takdir ettikten sonra, karısı Behiye binti Abdullah ile büyük oğlu, Ömer, küçük oğlu Mehmet, küçük kızı Ayişe arasında taksim eder. Fakat kısa süre sonra karısı da ölür. Terekenin tamamı üç çocuğuna kalır. Büyük oğlu Ömer'e hissesi verilir. Küçüklere ait bazı eşyaları sayılır ve bunlardan hasıl olan 16790 guruşluk nakit tereke vasî tayin edilen ammileri (amca) Hasan bin Ahmet ve Mahkeme marifetiyle "Eytam Sandığı"na yatırılır¹⁴⁴.

¹⁴³ HŞS.; 394/331.

¹⁴⁴ HŞS.; 394/382.

TABLO - IX
MAMURATÜ'L-AZIZ VE ÇEMİŞGEZEK'TE OTURAN ZABIT VE ER'LERİN TEREKELERİNDE
YER ALAN EMTİA VE ETNOGRAFIK EV EŞYALARI
(1890 - 1919)

Sıra No	Emtia ve Eşyanın Adı	Miktar ve Adedi	Kabul Edilen ölçü	Fiyat		Düşünceler	Sıra No	Emtia ve Eşyanın Adı	Miktar ve Adedi	Kabul Edilen Ölçü	Fiyat		Düşünceler
				Guruş	Para						Guruş	Kat	
1	Fes ve Püskül	1	Aded	3	-	-	1	Makreme	7	Aded	120	-	
2	Püskül ve Eldiven	2	"	3	-	-	2	Dülbent	12	"	-	-	
3	Gözlük	1	"	3	-	-	3	Yazma	4	"	98	-	
4	Mavi Kafesli Gözlük	1	"	1	-	-	4	Kemer	1	"	-	-	
5	Gömlek	1	"	4	-	-	5	Çorap	1	"	-	-	
6	Kolalı Yakalık	1	"	-	20	-	6	Yazma	12	"	40	-	
7	Kadife Yakalık	1	"	2	-	-	7	Çevre	5	"	5	-	
8	Beyaz Çamaşır	1	"	15	-	-	8	Mendil	2	"	-3	-	
9	Yün Faniya	1	"	17	30	-	9	Çarşaf	2	"	50	-	
10	Müstamel Faniya Don	1	"	6	20	-	10	Dişbektir kâfî Çarşaf	1	"	80	-	
11	Köhnne (eski) Don	1	"	1	15	-	11	Çamaşır	7	Kat	120	7 Takım çamaşır.	

Tereke Sahibinin : Mülazım-ı Sami İsmail Hakkı Efendi

Adı ve Rütbesi :

Memleketi : Erzurum

Oturduğu Yer : Çemişgezek şehri

Kütası : 4. Ordu Nizamiye 76. Alay, 2. Tabur, 3. Bölük

Tereke Tarihi : 17 Temmuz 1902 (4 Temmuz 1317 R.)

Tereke Miktarı : 1360 guruş

Tereke Sahibinin : Er. Ahmet bin Abdullah

Adı ve Rütbesi :

Memleketi : M. Aziz merkezine bağlı Germili (Vedigöze) Köy.

Oturduğu Yer : Germili Köyü

Kütası : 4. Ordu. Harput Redif (?) Taburları

Tereke Tarihi : 13 Mayıs 1916 (10 Recep 1334)

Tereke Miktarı : 3195 guruş

(TABLO IX)'un devamı)

12	Müceddet Çeket	1	"	1	112	-	12	Canfes Entari	1	Aded	30	-
13	Mestamel Çeket	1	"	57	20	-	13	Sevâbi () Entari	1	"	50	-
14	Müceddet Tırnko Pantol	1	"	1	80	-	14	Hamıam Entarisi	1	"	20	-
15	Sökük Pantol Parçaları	-	-	4	30	-	15	Don ve Gömlek	7	"	70	-
16	Pantol Eskisi	-	-	-	30	-	16	Uçkur	1	"	5	-
17	Müstamel Pantol	1	Aded	1	26	-	17	Kadife Hırka	1	"	60	-
18	Müceddet Kaput	1	"	126	-	-	18	Döpyes Hırka	1	"	50	-
19	Müstamel Kaput	1	"	41	10	-	19	Şal Kuşak	1	"	120	-
20	Müceddet Eski Setre	1	"	80	-	-	20	Büle () Kuşak	3	"	10	-
21	Köhne Seure	1	"	18	30	-	21	Van Kermeri	1	"	200	-
22	Müceddet Çorap	1	Çift	8	-	-	22	Yün Yasdik	1	"	110	-
23	Müstamel Çorap	2	"	3	30	-	23	Pamuk Yorgan	5	"	840	-
24	Mendil	1	Aded	1	30	-	24	Yün Döşek	1	"	30	-
25	El Havlusu	3	"	8	20	-	25	Çift Yüzlü Yün Yatak	5	"	300	-
26	Müstamel Boğça	4	"	11	-	-	26	Yüzsüz Yün Döşek	1	"	30	-
27	Bez Parçaları	-	-	1	5	-	27	Yün Kürsü Yorganı	1	"	50	Altında mangal yakılarak, masanın üzerine örtülüp, kış aylarında masanın etrafında otururken ayaklar ve dizler ısıtmak için kullanılır.
28	Yatak	1	Kat	72	20	1 Yasdik, 1 yorgan, 1 yauak, 1 çarşaf, 1 battaniye "kat" olarak nitelenmektedir.	28	Boğça	3	"	30	-

(TABLO IX'un devamı)

29	Muhtelif Asker Diğmeleri	-	-	-	-	-	29	İp Peşkir	1	"	50	-
30	Güzüç Yüzük	Adet	4	20	-	-	30	İpekli Şam Çitane	1	"	100	-
31	Maşah Saat	"	45	-	-	-	31	Fabrika Astar	1	"	100	-
32	Adi kordon	"	3	-	-	-	32	Alaca	10	Arşun	20	1 arşun 66,5 cm
33	İngiliz Usturası	"	5	10	-	-	33	Marum (?) ()	65	"	150	4322,5 cm.
34	Lavana Fıskıyesi	"	4	20	-	-	34	Amerika Bezi	7	"	35	465,5 cm.
35	Elbise Fırçası	"	5	-	-	-	35	Yün Makat	11	Adet	5	-
36	Mühürlü Künye	"	2	20	-	-	36	Makat Örtüsü	1	"	15	-
37	Fersüde Künye	"	6	20	-	-	37	Makat Örtüsü	1	"	5	-
38	Cep Güzdanı	"	2	-	-	-	38	Sırat (?) ()	3	"	60	-
39	Para Çantası	"	4	10	-	-	39	Hah Seccade	1	"	80	-
40	Para Kemerli	"	4	-	-	-	40	Kilim	1	"	100	-
41	Köbne Terlik	"	2	20	-	-	41	Yün palas	2	"	40	-
42	Çizme	"	41	20	-	-	42	Yün	9	Kıyyen	50	1 kıyye 1282 gr. 11538 gr.
43	Müstamel Çizme	"	1	27	-	-	43	Zenne için yarım Potin	1	Çift	30	Kadın için
44	Müstamel Kalos Fotin	"	1	42	-	-	44	Erzurumkari Sandık	1	Adet	20	-
45	Kalçın	Adet	3	30	-	-	45	Helep küpeşi	3	"	60	-
46	Kandura Turnağı	"	2	20	-	-	46	Altun Yüzük	1	"	30	-
47	Sırma Nişan	Adet	2	20	-	-	47	Gümüç Yüzük	2	"	30	-
48	Kılıç ve Kayış	"	58	-	-	-	48	Sim Yüzük	3	"	15	-
49	Berat	"	6	30	-	-	49	Müstamel Kılıç	1	"	15	-
50	Çakı Bıçak	"	5	-	-	-	50	Firenk bıçağı	1	"	5	-
51	Mücedded Filorin Misine	"	47	-	-	-	51	Sigara takımı	2	"	30	-
52	Telis Palas	"	6	-	-	-	52	Sahan	8	"	45	-

(TABLO IX'un devamı)

53	Çakaralık	1	-	-	-	53	Cezve	1	"	5	Su last.
54	Tütün Tabakası	1	-	-	-	54	Kapaklı Üsküre	1	"	10	"
55	Tütün Çubuğu	1	-	-	-	55	Bakır Üsküre	1	"	15	"
56	El Feneri	1	-	-	30	56	Saplı	1	"	5	Su kabı.
57	Kaşık	1	-	-	5	57	Sül	1	"	10	Su veya süt kabı.
58	Çatal	1	-	-	5	58	Bakır Tencere	2	"	40	-
59	Kaşık	1	-	-	5	59	Kebir (büyük) Tava	1	"	20	-
60	Tava	1	20	4	20	60	Kefir	1	"	5	-
61	Çinko Tabak	1	3	10	3	61	Havan	1	"	50	-
62	Kapaklı Çinko Tencere	1	-	-	16	62	Kıyma Leğeni	1	"	30	-
63	Yoğurt Makinası	1	-	-	5	63	Terpsi	1	"	15	-
64	Yağ Kutusu	1	-	-	-	64	Evsat (orta) Simi	1	"	30	-
65	Süt Kabı (?)	1	-	-	1	65	Kebir Teş	1	"	50	-
66	Teneke Boya Kutusu	1	-	-	20	66	Abdest Leğeni	1	"	40	-
67	Boya Fırçası	4	-	-	2	67	Kazan	2	"	150	1 Harput killesi: 69,22 kgr.
68	Türki Kılıdı	1	-	-	1	68	Bulkur	1	Kile	100	1 çimik, 1 kilenin 1/4'dür. 2 kilen 69,22=138,44 k.
69	Ev Hırdavatı Kitap, Kalemler ve Ölçüm Aletleri	-	-	-	-	69	Doğme	8	Çimik	50	1 Harput Betmanı: 1800 dirhem (5,773 kg.)18x5,773=108,91 kg. 5,773 kgr.
70	İstihkam Kitabı	1	Aded	1	10	70	Dakik (Un)	18	Batman	1580	Aded, baş.
71	İnsan Kitabı	1	-	-	1	71	Kavurma	1	Batman	150	Aded, baş.
72	Hizmeti Seferiyye Kitabı	1	-	-	7	72	Koyun	4	Re's	200	Aded, baş.
73	Terbiyesi Askeriyye	1	-	-	3	73	İnek	1	Re's	150	Aded, baş.

(TABLO IX'un devamı)

74	Ta'biye-i Askeriyye	1	"	5	-	-	74	Merkep	1	"	60	"
75	İdare Nizamnamesi	1	"	22	-	-	75	Aynı Köy, Yarım Bağ	0.5	Kıta	250	Dönüm veya kıta olarak ölçü verilmemiştir.
76	Osmanlı Şairleri	1	"	-	20	-	76	Yarım Tarla	0.5	Kıta	500	Ev, evin odaları verilmemiştir.
77	İnşaat ve Müamele-i Askeriyye Kitabı	1	"	7	-	-	77	Aynı Köyde Hane	0.5	Hisse	1600	-
78	Kozamağrafya	1	"	5	-	-	78	Nakdi	-	-	3195	-
79	Ta'biye Kitabı	1	"	2	-	-	YEKÜN TEREKE					
80	Fenni Esliha Kitabı	2	"	4	20	-						
81	Topografya Kitabı	2	"	5	20	-						
82	Harbin Son İdaresi	1	"	3	-	-						
83	Yolun Müdafası	1	"	5	10	-						
84	Şimendüfer Kitabı	1	"	4	20	-						
85	İlim-i Heyet	1	"	2	10	-						
86	Lugat-ı Osmani	1	"	5	-	-						
87	Dahiliyye Karunnamesi	1	"	5	-	-						
88	Piyade Talimatı	1	"	3	-	-						
89	Cep Muhurasi	1	"	3	-	-						
90	Mevlûd-i Bedri	1	"	3	-	-						
91	Accemi Talimatı	1	"	-	20	-						
92	Muhırar-ı Seferiyye Kitabı	1	"	2	-	-						
93	Tarih-i Harp	1	"	2	20	-						
94	Ordu Teşkilâtı Kitabı	1	"	1	20	-						
95	Gece Yürüyüşü Manevrası	1	"	1	20	-						
96	İstihkam Muhura Kitabı	1	"	-	30	-						
97	Geliş-Güzel Kitap	1	"	1	-	-	Adı yazılmamış					
98	Afet Kitabı	1	"	1	-	-						
99	Fakirler Tabibi	1	"	-	10	-						
100	Muhura Kitabı	1	"	5	-	-						
101	Ahd-i Misak-ı Sağır	1	"	2	20	-						
		1	"	3	-	-						

(TABLO IX'un devamı)

102	Danışık (?)	1	"	4	20	-
103	Rumeli Haritası	1	"	1	20	-
104	Mektup Kağıdı	-	-	2	20	-
105	İstişar Alâtu	1	Aded	5	30	-
106	Tabvara	1	"	1	-	-
107	Pergel Takımı	1	Takım	3	10	-
108	Çerçel ve Gönye	2	Aded	5	-	-
109	Âdi Dolma Kalem	1	"	5	20	-
110	Çizgi Kalemi	2	"	2	-	-
111	1898 Senesi Maaşı	-	-	372	20	-
112	1899 Senesi Maaşı	-	-	304	10	-
113	1899 Senesi Tayin Bedeli	-	-	18	20	-
114	1899 Senesi Tayin Bedeli	-	-	55	30	-
	YEKÜN TEREKE			1360	-	Bu toplam, mah-keme kâtibinin toplamıdır. Tereke mecdidiye 20 gurus, Osmanlı lirası 108 gurus kabul edilerek hesaplanmıştır.

Tablo-IX'un birinci sütununda yer alan tereke Mülazım-ı Sani İsmail Hakkı Efendi'ye aittir. İsmail Hakkı Efendi, aslen Erzurumlu olup, Çemişgezek'te oturan 4. Orduya bağlı Nizamiye sınıfı 76. alayın, 2. taburun 3. bölük komutanı iken 17 Temmuz 1902 (4 temmuz 1317 R.) tarihinde *intihar* ederek ölür. Olay üzerine duruma elkoyan Çemişgezek mahkemesi, 1360 guruş kıymetli 115 kalem emtia ve eşyasını tahrir ettikten sonra taburdaki zabitelerle beraber "*sûk-ı sultanî, sûk-ı memleket ve bazar*" denilen "*mezet meydanı*"nda müzeyede ile geçer fiyata satar. Bu satıştan sonra 1898-1899 yılları "*maaş*" ve "*tayin bedeli*" olarak 751 guruş alacağı çıkar. Ancak bu maaş ve bedel'in muhasebesi yapılırken, "*Tabur Sandığı*"na 82 guruş borcunun ödenmesi, 171 guruş 20 paralık artan maaşının "*Ser-Askeriye*" ye gönderilmesi, 25 guruş "*İane Komisyonu*"na gönderilmesi, 27 guruş 30 para "*Takaüd-i Askeriye*" ye (emekli) gönderilmesi işlemlerini de yapar. Bütün bu muhasebe işlemleri yapılırken Mecidiye 20, Osmanlı Lirası 108 guruş üzerinden hesap edilir. Bu satış ve muhasebeden sonra elde edilen 1360 guruşluk terekeden 10 guruş "*gasil*" (yıkama) için İmam Efendiye, 6 guruş "*Hammaliye*", 27 guruş "*Dellaliye*", 32 guruş 35 para "*Resm-i Kısmet*", 3 guruş 5 para "*Pul Baha*" adıyla toplam olarak 79 guruş masraf kesilir. Bu masraftan sonra kalan 1281 guruşluk tereke memleketindeki varislerine gönderilmek üzere 23 Ağustos 1902 (18 C.Âhir 1319) tarihinde "*Tabur Sandığı*"na teslim edilir¹⁴⁵.

Tablo-IX'un ikinci sütununda yer alan tereke, aslen M. Aziz'e bağlı Germili (Yeni adı: Yedigöze) köyünde oturup, 4. Orduya bağlı Harput Redif Taburlarında (?) askerlik yaparken, 13 Mayıs 1916 (10 Receb 1334) tarihinde, kıtasında ölen, Ahmet bin Abdullah adlı ere aittir. Mahkeme, Ahmet'e ait 3195 guruş kıymetli 78 kalem emtia ve eşya yazmıştır. Tereke taksimi yapılmadan karısı Şakire binti Mehmet Beğ de ölür. Tereke annesi Esmâ binti Veli ile küçük oğulları Bekir, Zülfi, Ömer ve küçük kızı Sakine'ye kalır. Mahkeme, mahkeme ve diğer masrafları çıkardıktan sonra, anası Esmâ'ya 65 guruş 9 para, küçük kızına 437 guruş 33 para, 3 küçük oğlunun herbirine 875 guruş 26 para düşecek şekilde taksimatı yapar ve 4 küçük çocuğa düşen 364 guruş 30 paralık hisseyi "*Eytam Sandığı*"na gönderir¹⁴⁶.

Buraya kadar, M. Aziz ve Çemişgezek'te oturup, örnek olarak seçilen 2 zabıt ile 2 erin emtia ve etnografik eşyalarının ayrıntılı tablolarını vermeye

¹⁴⁵ ÇŞS.; 387/165, 170.

¹⁴⁶ HŞS.; 394/365.

çalışık. Tablolarda görüldüğü gibi, emtia ve eşyalar, fes, yazma, makreme, gömlek, ceket, pantolon ve don, kemer, potin vb. gibi giyim eşyalarından, küpe, bilezik vb. gibi süs eşyalarından, yatak, yorgan, yasdık, minder, halı, kilim, palas, hasır, heğbe vb. gibi kullanım ve mefruşat eşyalarından, çeşitli kitap ve askerî malzemelerden, kaşık, billur, üsküre, sahan, tava, tencere, tepsi vb. gibi mutfak eşyalarından, yağ, un, bulgur, döğme, vb. gibi zahirelerden, buğday, arpa vb. gibi hububatlardan, koyun, keçi, öküz, inek, merkep, at vb. gibi canlı hayvanlardan, bağ, bahçe, tarla ve ev gibi gayri menkullerden oluşmaktadır.

Terekelere dikkat edilecek olursa, günlük yaşantı yönünden zabitlerle erlerin arasında pek fazla fark olmadığı dikkati çekmektedir. Giydikleri eşyalar birbirine yakındır. Hemen hemen hepsinin ev odaları, halı, kilim, palaz ve hasırla döşendikten sonra, etrafı ot dolu yan yastığı ve minderlerle çevrili, uygun bir-iki yerde divan, divan üzerinde divan örtüsü, ve yan yastıkları, yastıkların üzerinde işlemeli veya işlemez örtüler şeklinde döşenmiş vaziyetteydi. Yine yatak odalarındaki, yatak ve yorganları, yün ve pamuktan yapılmış çift yüzü döşek ve yorgandan oluşurken, mutfaklarındaki kaplar genellikle bakır ve çinkodan oluşuyordu. Evlerde kullanılan bu yerli malzemelerin yanında Amerikan bezi, İngiliz usturası vb. gibi yabancı menşeli eşyaların da kullanıldığı dikkati çekmektedir.

Erlerin terekelerinde kitap adları dikkati çekmezken, bazı zabitlerin kütüphanelerinde yalnız askerlikle ilgili kitaplar görülmekte, bazılarının kütüphanelerinde ise askerlikle ilgili kitapların yanında, çok çeşitli konularda yazılmış eserlerin de varlığı dikkati çeken ve üzerinde durulması gereken bir husustur¹⁴⁷.

Askerî zümre arasında tesbit ettiğimiz etnografik benzerlik, bu bölgede oturan sivil aileler arasındaki etnografik benzerlikle denk düşmektedir¹⁴⁸. Bu benzerlik, askerî aileler ile bölgedeki sivil ailelerin, ayrı ayrı birer sınıf olmadığını, aksine tam bir etnografik kaynaşma içinde olduklarını ortaya koymaktadır. Bu durum, incelediğimiz dönemde, ordu ile milletin (veya tebanın) kaynaşmış vaziyette olduğunu da göstermektedir.

¹⁴⁷ Zabitlerin kütüphaneleri ile ilgili çok fazla döküman topladık. Bunları başka bir çalışma için plânlamış bulunmaktayız.

¹⁴⁸ R. Özdemir, "Harput'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı" adlı *teblig*.

SONUÇ

Buraya kadar, Türk töresi, İslam hukuku ve Osmanlı Kanunnâmelerine göre askerî aileler, M. Aziz ve Çemişgezek'in idarî statüleri, buralarda oturan askerî birlikler, M. Aziz ve Çemişgezek'te nikâh, mehir, nafaka, boşanma ve zina vb. gibi evlilik gelenekleri, doğum olayları ve çocuk sayıları, vasilik, nâzırlık, kayımlık vb. gibi sosyal güvenlik kurumları askerî ailelerin ekonomik ve etnografik yapıları konularını dört ana tema halinde ayrı ayrı incelemeye çalıştık. Bu çalışmadan bizim çıkardığımız sonuçlar şunlardır.

1 - M. Aziz ve Çemişgezek'te oturan askerî ailelerin dinî, ahlâkî, idarî, sosyal ve ekonomik konulardaki bütün faaliyetleri, sivil ailelerde olduğu gibi, tamamen İslâm hukukuna bağlı idi. Ne var iki merkezde genellikle 4. Orduya bağlı Nizamiye, Redif ve Jandarma sınıflarından olan askerî birlikler görev yapmaktadır.

2 - İncelediğimiz dönemde, M. Aziz Vilayet, Çemişgezek ise Ona bağlı Dersim Sancağı'nın bir kazası idi. Bu iki merkezde genellikle 4. Orduya bağlı Nizamiye, Redif ve jandarma sınıflarından olan askerî birlikler görev yapmaktadır.

3 - Askerî aileler arasında yapılan nikâh akidleri, damat adayının vereceği mehr-i muaccel ve mehr-i müccel miktarları, gelin adayının getireceği cihaz (çeyiz) miktarları, İslâm hukukuna göre şekillenirken, tamamen bölgenin geleneklerini de yansıtmaktaydı.

4 - İslâm hukukunun mücade etmesine rağmen poligaminin (çok evlilik) rağbet görmediği, hele hele 3 ve 4 evliliğin hiç rağbet görmediği, 60 askerden sadece % 6,66'sının 2 evli olmasından açıkça anlaşılmaktadır. 2. evliliğin daha çok zabıt zümresi arasında rağbet gördüğü, er zümresi arasında ise fazla rağbet görmediği anlaşılmaktadır.

5 - Askerî aileler arasında yapılan evliliklerin genellikle devam ettiği, boşanma olaylarına pek fazla rastlanmadığı gözlenirken, zina sebebiyle yapılan boşanmalara ise hiç rastlanılmaması dikkat çekicidir. Bu açıdan, zabıt ve er zümresinin karargah dışında, mutlu bir yuvaya sahip oldukları, ailesiz kişilerin veya problemlili aileye sahip kimselerin düştüğü bunalımlara düşmediklerini söylemek mümkündür. Askerî aileler için tespit ettiğimiz bu sonuç, Harput, Tokat, Trabzon, Kırşehir ve Ankara'daki sivil aileler için tespit ettiğimiz sonuçlarla da denk düşmektedir.

6 - Bölgede bulunan askerî aileler arasında, kabarık bir çocuk nüfusunun olmadığı gözlenmektedir. 5-6 ve 7 çocuklu olan aileler, daha çok 2 evli olan zabıt ve er zümresine aittir. Evli, 27 ailenin 50'si erkek, 29'u kız olmak üzere toplam 79 çocuğu vardır. Ortalama olarak askerî ailelere 2.92 çocuk düşmektedir. Bu sonuca göre, bölgedeki bir askerî aile 3 çocuk, 2 anne ve baba olmak üzere 5 kişiden oluşmaktadır.

7 - Ailelerin parçalanması veya tabii afetlere maruz kalması sonucunda, ortada kalan çocuklar sahihsiz bırakılmayıp topluma kazandırılıyordu. Bu amaçla İslâm hukukunun emrettiği şekilde, çocukları besleyip büyütme, malını korumak amacıyla vasi, nâzır ve kayımlar tayin ediliyordu. Bunlar ise, çocukların mallarını genellikle "*Eytam Sandıklar*"ında korumaya çalışıyorlardı. Bu sosyal güvenceler sayesinde, dilenen, mağdur olan, bugünkü tabirle "*köprü altına düşen*" asker çocuklarının olmayışını, bunlarla ilgili hiçbir belgeye rastlanılmamasını, dikkat çekici bir durum olarak belirtmek gerekir.

8 - M. Aziz ve Çemişgezek'te oturan zabıt zümresinin ekonomik durumları, er zümresine göre biraz iyi görünmektedir. Fakat, er zümresinin memleketlerinde olan bütün emtia ve gelirler de gözönüne alınacak olursa aralarında büyük bir uçurumun olmadığını söylemek mümkündür. Zabıt ve er zümresinin terekelerinde yer alan emtia ve eşyalara dikkat edilecek olursa, günlük hayatta zabıt zümresi ile er zümresinin hemen hemen aynı standartlarda yaşadıkları, giyim-kuşam ve yeme-içmede denk durumda olduklarını söylemek mümkündür.

9 - Bölgede görev yapan zabıt ve er zümresinin, giyim-kuşamları (üniformalar hariç), evlerinde yiyip-içtikleri zahireler, evlerini döşedikleri halı, kilim, keçe, palas ve hasır gibi mefruşatlar, mutfaklarında kullandıkları sahan, tencere, tepsi vb. gibi etnografik ev eşyaları hemen hemen aynı idi. Bu açıdan tam bir etnografik birlik olduğunu, bu birliğin sivil ailelerle de tam benzerlik arzettiğini belirtmek gerekir.

10 - Konu, bir bütün halinde ele alınacak olursa, ne zabıt ve er zümresi arasında, ne de askerî aileler ile sivil aileler arasında ezen veya ezilen manasında bir sınıf farkının olmadığı dikkati çekmektedir. Konuya, hukukî haklar, gelenek ve görenekler, sosyal ve ekonomik faaliyetler, etnografik çeşit ve zenginlikler açısından bakılacak olursa, tam bir kültür birliği oluşturduklarını da söylemek mümkündür.

KISALTMALAR

- a.g.e. : Adı geçen eser.
- a.g.m. : Adı geçen makale.
- a.g.y. : Adı geçen yer.
- a.g.teb. : Adı geçen tebliğ.
- AŞS. : Ankara Şer'iyye Sicili, arkasından gelen rakamlar defter ve belge numaralarını göstermektedir.
- AÜİFD. : Ankara Üniversitesi İhâhiyat Fakültesi Dergisi.
- Ay. : Ayet.
- BA. : Başbakanlık Arşivi.
- b. : Belge
- Buhari : Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercümesi ve Şerhi (DİBY.).
- ÇŞS. : Çemişgezek Şer'iyye Sicili, arkasından gelen rakamlar defter ve sayfa numarasını göstermektedir.
- d. : Defter.
- DİBY. : Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını.
- g.y. : Gösterilen Yer.
- Ha. : Hadis
- HŞS. : Harput Şer'iyye Sicili, arkasından gelen rakamlar defter ve sayfa numarasını göstermektedir.
- HDKDT. : Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri (.H. Yazır'a aittir).
- İÜEFD. : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi.
- İÜİTED. : İstanbul Üniversitesi İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi.
- Kanunlar-I : XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirâî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, C, I.
- KHMK. : Kur'an-ı Hakim ve Meâl-i Kerim /H.B. Çantay'a aittir).

- KKTA. : Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı (DİBY.).
- KŞS : Kırşehir Şer'iyye Sicili, arkasından gelen rakamlar defter ve belge numarasını göstermektedir.
- MM. : Maliyeden Müdevver (Başbakanlık Arşivi).
- OA. I. : Osmanlı Araştırmaları. I Dergisi.
- RS. : Riyazü's-Salihîn.
- s. : Sayfa.
- Su. : Sure.
- TŞS. : Tokat Şer'iyye Sicili, arkasından gelen rakamlar defter ve sayfa numarasını göstermektedir.

BİBLİYOGRAFYA

I - Arşiv Belgeleri

<i>1 - Diyarbekir Müzesinde Bulunan Harput Şer'iyye Sicilleri</i>				
Sıra No	Şer'iyye Sicillerinin Ait Olduğu Şehirler	Kullanılan Sicillerin Numarası	Kullanılan Sayfaların Numarası	Kullanılan Belgelerin Numarası
1	Harput	181	7, 9, 30.	-
2	"	386	452.	-
3	"	324	244, 246.	-
4	"	350	45.	-
5	"	362	154.	-
6	"	388	139.	-
7	"	396	9, 11, 152.	-
8	"	398	154.	-
9	"	218	1, 4, 16, 29, 117.	-
10	"	393	2, 10, 18.	-
11	"	392	81.	-
12	"	398	1, 2, 3, 149.	-
13	"	390	3, 4, 245, 246.	-
14	"	381	2, 3, 7, 9, 19, 27, 60.	-
15	"	394	3, 4, 5, 16, 18, 19, 20, 42, 59, 67, 81, 86, 88, 92, 93, 100, 101, 103, 107, 108, 118, 121, 122, 124, 127, 129, 132, 133, 140, 152, 153, 157, 159, 165, 173, 176, 188, 196, 207, 208, 217, 218, 233, 234, 241, 242, 246, 247, 253, 257, 258, 275, 276, 289, 305, 331, 347, 365, 370, 379, 380, 381, 382, 397, 399.	-

<i>2 - Diyarbekir Müzesinde Bulunan Çemişgezek Sicilleri</i>				
16	Çemişgezek	397	Muhtelif sayfalar kullanılmıştır.	-
17	"	380	" " "	-
18	"	378	" " "	-
19	"	387	1, 4, 5, 6, 25, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 94, 96, 101, 102, 105, 106, 107, 108, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 127, 130, 131, 132, 133, 138, 139, 140, 141, 142, 144, 145, 154, 155, 156, 157, 158, 161, 162, 165, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 185, 186, 191, 192, 195, 196, 197, 199, 204, 205, 206, 207, 209, 217, 225, 233, 234, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 259, 270, 271, 272, 273, 274, 279, 280, 281, 282, 282, 283, 284, 285, 290, 291, 293, 294, 295, 304, 305, 306, 308, 309, 315, 324, 325, 336.	-
<i>3 - Ankara Etnografya Müzesinde Bulunan Şer'iyye Sicili</i>				
20	Ankara	319		Muhtelif Belgeler Kullanılmıştır.
<i>4 - Başbakanlık Arşivinden Alınan Belgelerin Numaraları</i>				
21	Maliyeden Müdevver Defter No: 3038/3, 4, 37.			

I - İncelemeler

- 1 AKGÜNDÜZ, AHMET; *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, Diyarbakir, 1986.
- 2 ANSAY, SABRİ ŞAKİR; "Aile Hukuku", *A. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı, 2-3, Ankara, 1952, s. 21-23.
- 3 ARIKAN, ZEKİ; "1518 (924) Tarihli Çemişgezek Livası Kanunnâmesi", *Tarih Dergisi*, sayı, 34 İstanbul, 1984, s. 101-121.
- 4 ATAY, HÜSEYİN; "Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i Şerif de aile plânlamasına ait bir tetkik", *İÜ. İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c. 4, cüz, 1-4, cüz, 1-4, İstanbul, 1973, s. 229-232.
- 5 BARKAN, ÖMER LÜTFİ; *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirâi Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, c. 1, İstanbul, 1943.
- 6 BERKİ, ALİ HİMMET; *İslâm Hukukunda Ferâiz ve İntikal*, Sadeleşüren, İrfan Yücel, DİBY. Ankara, 1985.
- 7 BİLMEN, ÖMER NASUHİ; *Hukuku İslâmiyye ve Istulâhatı Fıkhiyye Kamusu*, c. 1-8, İstanbul, 1985.
- 8 ÇANTAY, HASAN BASRİ; *Kur'an-ı Kerim ve Meâl-i Kerim*, C. 1-3, İstanbul, 1965.
- 9 ÇEKER, ORHAN; *Aile Hukuku Kararnâmesi*, İstanbul, 1985.
- 10 Diyanet İşleri Başkanlığı; *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı*, Ankara, 1983.
- 11 DONUK, ABDÜLKADİR; "Çeşitli toplumlarda ve eski Türklerde aile", *İÜEF. Tarih Dergisi*, sayı, 33 (Mart, 1980-1981), İstanbul, 1982, s. 147-168.
- 12 EFLATUN; *Devlet*, İstanbul, 1971.
- 13 Genkur, Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri, 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı*, c. II, Ankara, 1885
- 14 _____; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdarî Faaliyetleri ve Lojistik*, c. X, Ankara, 1985.
- 15 GÖYÜNÇ, NEJAT; *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul, 1969.
- 16 GÜNALTAY, M. ŞEMSEDDİN; "İslâmdan Önce Araplar Arasında Kadının Durumu, Aile ve Türlü Nikâh Şekilleri", *Belleten*, Sayı, 60, Ankara, 1951, s. 697.
- 17 İNAN, ABDÜLKADİR; *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara, 1968.

- 18 KAFESOĞLU, İBRAHİM; *Türk Millî Kültürü*, İstanbul, 1984.
- 19 KARAL, ENVER ZİYA; *Osmanlı Tarih*, C. 7-8, Ankara, 1977, 1988.
- 20 LEWIS, BERNARD; *Tarihte Araplar*, İstanbul, 1979.
- 21 MUHYİDDİN-İ NEVEVİ; *Riyazü's Sâlihîn ve Tercemesi*, Çev. Hasan Hüsnü Erdem, Kıvamüddin Burslan, c. 1-3, DİBY. Ankara, 1972.
- 22 ORTAYLI, İLBER; "Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler", *Osmanlı Araştırmaları*, I, (Dergisi), İstanbul, 1980.
- 23 ÖGEL, BAHAEDDİN; *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, II İstanbul, 1971.
- 24 _____ *Türk Mitolojisi*, c. I, Ankara, 1971.
- 25 _____ *Büyük Hun İmparatorluğu Tarih*, c. 1-2, Ankara, 1981.
- 26 ÖZDEMİR, RİFAT; *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (Fizikî, Demografik, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapısı, 1785-1840)*, Ankara, 1986.
- 27 _____; "Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı, 1771-1810", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu Bildirileri*, 2-6 Temmuz 1986, Ankara, 1987, s. 81-144.
- 28 _____; "Kırşehir'de Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı, 1880-1906", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Sayı, IX, istanbul, 1989, s. 101-157.
- 29 _____; "Harput'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı, 1631-1919", 23-26 Mart 1987 tarihleri arasında Fırat Üniversitesince Tertiplenen "*Türk-İslâm Tarih ve Kültüründe Fırat Havzası Sempozyumu*"na sunulmuş tebliğ.
- 30 _____; "Trabzon'da Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı, 1700-1841", 1-3 Haziran 1988 tarihleri arasında Ondokuz Mayıs Üniversitesi ile Fransız Anadolu Araştırmaları Merkezinin müştereken tertipledikleri "*Uluslar Arası Tarih Boyunca İkinci Karadeniz Kongresi*"ne sunulmuş tebliğ.
- 31 SUNGUROĞLU, İSHAK; *Harput Yollarında*, C. I, İstanbul, 1958.
- 32 ÜNAL, MEHMET ALİ; *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 1986.
- 33 VLADİMİRTSOV, B.Y.; *Moğalların İçtimaî Teşkilâtı*, Ankara, 1944.
- 34 YAZIR, ELMALI HAMDİ; *Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri*, C. 1-8, İstanbul, 1971.
- 35 YİNANÇ, MÜKRİMİN HALİL; *Türk Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul, 1944.
- 36 ZEYNÜ'D-DİN AHMET B. AHMED B. ABDİ'L-LÂTİFİ'Z-ZEBİDİ; *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi Ve Şerhi, Mütercim Ve Şarihi, Kâmil Miras*, C. 1-12, Ankara, 1974.
- 37 ZİYA GÖKALP; *Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, 1924.

